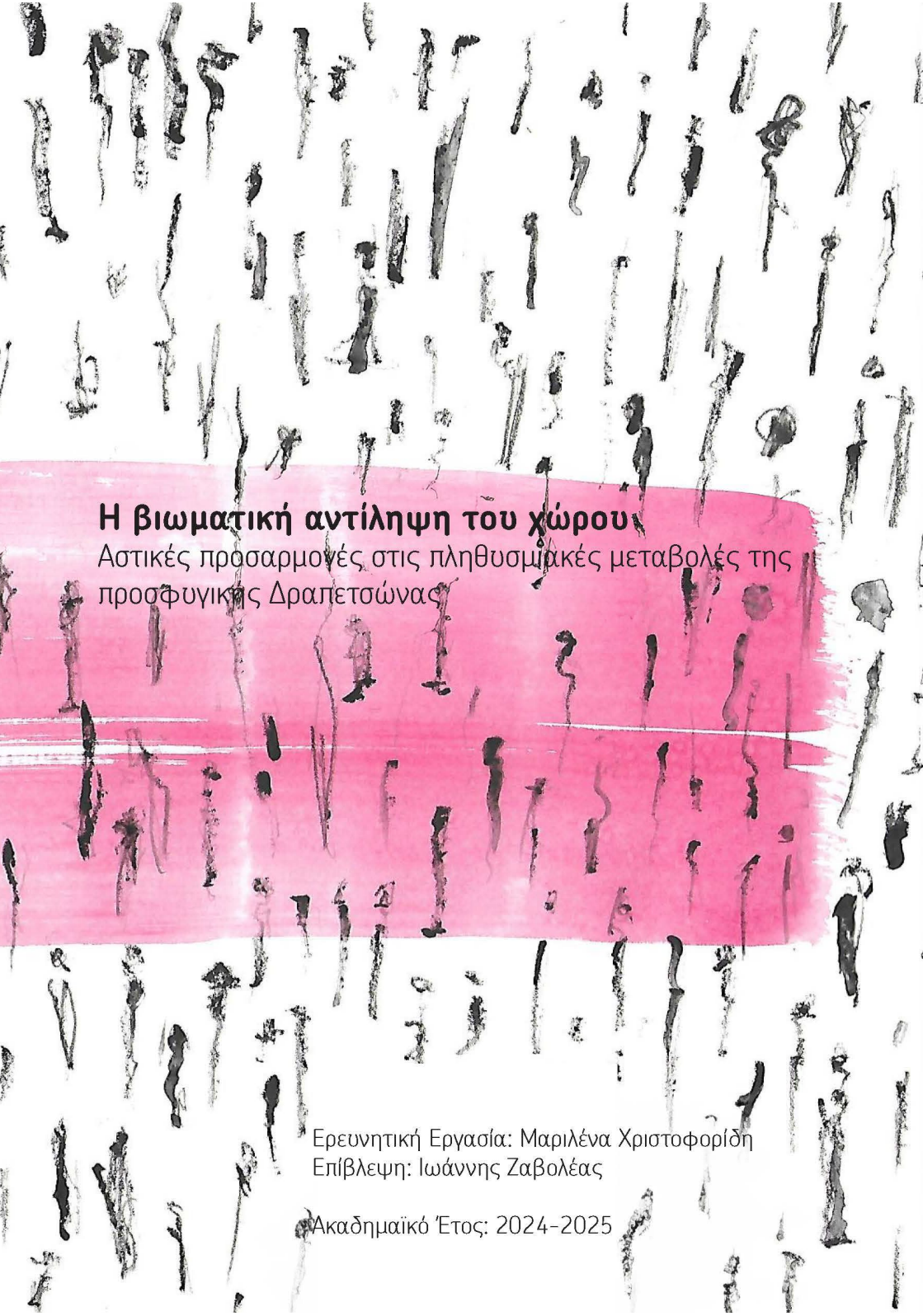

The background of the entire page is white, covered with numerous black ink splatters and smudges of varying sizes and densities. A broad, horizontal pink brushstroke, with visible texture and some white highlights, spans across the middle of the page, partially obscuring the ink marks.

Η βιωματική αντίληψη του χώρου

Αστικές προσαρμογές στις πληθυσμιακές μεταβολές της
προσφυγικής Δραπέτσωνας

Ερευνητική Εργασία: Μαριλένα Χριστοφορίδη
Επίβλεψη: Ιωάννης Ζαβολέας

Ακαδημαϊκό Έτος: 2024-2025

Η βιωματική αντίληψη του χώρου

Αστικές προσαρμογές στις πληθυσμιακές μεταβολές της προσφυγικής
Δραπετσώνας

The experiential perception of space

Urban adaptations to population changes in the refugee Drapetsona

Ερευνητική Εργασία: Μαριλένα Χριστοφορίδη

Επίβλεψη: Ιωάννης Ζαβολέας

Πανεπιστήμιο Ιωάννινων Πολυτεχνική Σχολή Τμήμα
Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Ακαδημαϊκό Έτος: 2024-2025

Ευχαριστώ τον καθηγητή μου, Ιωάννη Ζαβολέα, για την έμπνευση, τη στήριξη και τη κατανόηση καθόλη τη διάρκεια εκπόνησης της ερευνητικής εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ την Κατερίνα Χριστοφοράκη για την σημαντική συμβολή της στην έρευνα. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην φίλη μου, Ελπίδα Καριώρη, για την επιμέλεια του εξωφύλλου, καθώς επίσης και στην Άννα Γκούφα για τη στήριξη και τις σημαντικές συμβουλές της. Ευχαριστώ την οικογένεια μου για την εμπιστοσύνη και την απεριόριστη αγάπη. Τέλος, ευχαριστώ τους ανθρώπους μου που ήταν πάντα πρόθυμοι να με βοηθήσουν και να συζητήσουν μαζί μου τις αναζητήσεις μου.

Περίληψη

Σε αυτήν την ερευνητική εργασία θα διερευνηθούν οι αστικές προσαρμογές στη Δραπετσώνα κατά την διάρκεια της Μικρασιατικής Καταστροφής, σε συνάρτηση με τις προσφυγικές ροές στην περιοχή. Ο χώρος και η διαμόρφωση της γειτονιάς προσεγγίζονται διαλεκτικά, εξετάζοντας τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και υποκειμένου. Χαρακτηριστικά της περιοχής μελέτης, όπως είναι η βαριά βιομηχανία και άλλες λειτουργίες που εγκαταστάθηκαν, αναλύονται για την κατανόηση της κοινωνικής και χωρικής πραγματικότητας του συνοικισμού. Παράλληλα, διερευνάται η ανασυγκρότηση του αστικού χώρου και ο ρόλος των αυθόρμητων δημόσιων χώρων στη συνολική διαμόρφωση κοινωνικών δικτύων. Γίνεται αναφορά σε δίκτυα κοινωνικοποίησης όπως τα κατώφλια, οι αυλές, τα καφενεία και οι τεκέδες, τα οποία έγιναν σημεία συνάντησης και πεδία εμπειριών, όπου τελικά συνέβαλαν στην συλλογική ταυτότητα και κουλτούρα. Μέσα σε αυτά τα δίκτυα, αναδεικνύεται και η σημασία δημόσιων χώρων ως φορείς κοινωνικής συνοχής και πολιτισμικής έκφρασης. Τέλος, προκύπτει η ανάγκη για επανεξέταση σύγχρονων πρακτικών σχεδιασμού δημόσιων χώρων με απώτερο σκοπό τη προώθηση κοινωνικής συνοχής και πολιτιστικής ποικιλομορφίας.

Λέξεις κλειδιά: διαλεκτική, βιωμένος χώρος, βιομηχανία, προσφυγιά, κατώφλια, ρεμπέτικο, αστική λαϊκή κουλτούρα

Abstract

In this research paper, the urban transformations in Drapetsona during the Asia Minor Catastrophe will be examined in connection with the refugee influx in the area. The spatial and social formation of the neighborhood is approached through a dialectical lens, investigating the relationship between society and the individual. Key characteristics of the study area, such as heavy industry and other functions that were established, are analyzed to understand the socio-spatial reality of the settlement. At the same time, the study explores the reconstruction of urban space and the role of informal public spaces in shaping social networks. It highlights spaces of socialization, such as thresholds, courtyards, 'kafeneia,' and 'tekedes,' which functioned as gathering points and arenas of shared experience, ultimately contributing to the formation of collective identity and culture. Within these networks, the significance of public space as a medium of social cohesion and cultural expression is emphasized. Finally, the research underscores the need to reassess contemporary public space design practices, with the broader aim of fostering social cohesion and cultural diversity.

Key words: dialectic; lived space; industry; refugee; thresholds; rebetiko; urban popular culture

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
Θεωρητικό πλαίσιο: Ο χώρος και η διαμόρφωση της γειτονιάς.....	11
Λειτουργία του χώρου ως κοινωνικός καταλύτης.....	11
Η διαμόρφωση του τόπου ως προϊόν κουλτούρας	17
Η γειτονιά ως πεδίο εμπειριών	22
Η περίπτωση της Δραπετσώνας.....	25
Η βιομηχανική ζώνη.....	28
Προσφυγικές ροές	36
Η ανασυγκρότηση του αστικού χώρου: Δίκτυα διαμόρφωσης της γειτονιάς	39
Επαγγελματική αποκατάσταση και αναπροσαρμογή του «κέντρου»	43
Επιρροή της γυναίκας πρόσφυγα στους γηγενείς και στον δημόσιο χώρο.....	44
Κατώφλια, αυλές: ως πεδία εμπειριών και κοινωνικής συνοχής.....	46
Διαμόρφωση της τοπικής κουλτούρας: ρεμπέτικο, δίκτυα κοινωνικοποίησης.....	48
Τεκέδες, καφεενεία: ως πεδία εμπειριών και διαμόρφωσης κουλτούρας.....	51
Συμπεράσματα και προεκτάσεις	56
Βιβλιογραφία	61

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία προσεγγίζει το ζήτημα της γειτονιάς χρονικά από το μεσοπόλεμο που προσδιορίζεται από ένα κομβικό γεγονός της ιστορίας, αυτό της Μικρασιατικής Καταστροφής, το οποίο χρονολογείται το φθινόπωρο του 1922. Το γεγονός αυτό συνέβαλε σε ραγδαίους, συχνά βεβιασμένους, ιστορικούς, κοινωνικούς και πολεοδομικούς μετασχηματισμούς. Έτσι, παρατηρείται πως από τις

μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές που εξελίχθηκαν από τη Μικρασιατική Καταστροφή σε γειτονιές της Αττικής, αυτές διαμορφώθηκαν ως προσφυγικές και εργατικές γειτονιές, οι οποίες δημιούργησαν τόπους συνάντησης - χωνευτήρια πολλαπλών ταυτοτήτων και εμπειριών (Μούργου, 2022: 17).

Οι πόλεις αποτελούν τόπους εντός των οποίων εντοπίζονται πολιτισμικές, κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές συγκλίσεις και αποκλίσεις, σε κλίμακα μικρή και μεγάλη, από τη γειτονιά και τη πόλη. Η ίδια η γειτονιά αποτελεί τμήμα της πόλης, το οποίο δεν περιορίζεται γεωγραφικά, σε μια περιοχή, ενώ η διαμόρφωσή της είναι πιο πολύπλοκη από μια διαμόρφωση εντός ορισμένων γεωγραφικών συνόρων. Καθορίζεται από εκείνους που τη βιώνουν, με το βίωμα κάθε φορά να ποικίλλει ανάλογα το άτομο, τις εμπειρίες του αλλά και την κοινωνία που το περιβάλλει. Κατά αυτόν τον τρόπο, η σχέση της υποκειμενικής εμπειρίας και οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις έχουν μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους, όπου δηλαδή το ένα εξαρτάται από το άλλο για τη συγκρότηση της γειτονιάς.

Η έρευνα εστιάζει στη δυναμική σχέση ανάμεσα στον υφιστάμενο αστικό χώρο και τη μετακίνηση πληθυσμών στην αναδιαμόρφωση μιας γειτονιάς. Χρησιμοποιείται το παράδειγμα της Δραπετσώνας, ως περίπτωση συνοικίας όπου διαμορφώθηκε λόγω της βαριάς βιομηχανίας, υποβαθμίστηκε από πολιτικές επιλογές και κατά την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής βούλιαξε από τα λαϊκά

στρώματα των προσφύγων, τα οποία και αφέθηκαν χωρίς καμία κοινωνική παροχή ή δομή, δημιουργώντας έτσι «μια ατελείωτη παραγκούπολη με ιδιαίτερα ταξικά χαρακτηριστικά» (Κυραμαργιού, 2015: 126). Τα φαινόμενα αυτά καθόρισαν αλλαγές σε διάφορες πτυχές της καθημερινότητας των γηγενών και των προσφύγων. Η ενσωμάτωση των προσφύγων έφερε αλλαγές ακόμα και σε ότι αφορά την θέση της γυναίκας στην κοινωνία και το νοικοκυριό, εμπλούτισε και τροφοδότησε το λαϊκό τραγούδι με νέους ήχους, ή ακόμα άλλαξε και τον τρόπο διασκέδασης, καθώς αποτέλεσε συνολικά αντλία κοινωνικών εμπειριών και πόλο συσπείρωσης ευρύτερων μαζών.

Κατά αυτό τον τρόπο προκύπτει και το ερευνητικό ερώτημα, το πώς δηλαδή ο εργατικός-λαϊκός χαρακτήρας μια συνοικίας σε συνάρτηση με τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές επηρεάζουν την αστική δομή της γειτονιάς, τον πολιτισμό και τη λαϊκή κουλτούρα. Πώς αυτό στην περίπτωση της Δραπετσώνας κατάφερε να αφήσει ανεξίτηλο σημάδι και ποια ήταν η διαδικασία ενσωμάτωσης των προσφύγων, με ποιον τρόπο επαναπροσδιορίστηκε ο δημόσιος χώρος και οι χώροι συναθροίσεων. Ποια ήταν τα συγκεκριμένα βιώματα και εμπειρίες που συνέβαλαν στην επιρροή της ήδη διαμορφωμένης συνοικίας της Δραπετσώνας και πώς οι ίδιοι οι πρόσφυγες κατάφεραν να γίνουν αναπόσπαστο κομμάτι της γειτονιάς.

Θεωρητικό πλαίσιο: Ο χώρος και η διαμόρφωση της γειτονιάς

Η ερμηνεία του χώρου αποτελεί σημαντικό ζήτημα για την παρούσα εργασία. Ωστόσο, στόχος δεν είναι να δοθούν θεωρητικές εξηγήσεις ή ορισμοί για παράδειγμα σχετικά με το τι είναι ο χώρος. Αντίθετα, ο χώρος θα αξιοποιηθεί ως ένα εργαλείο για την ανάλυση μετασχηματισμών που προκύπτουν στη ζωή και την καθημερινότητα των χρηστών του. Η προσέγγιση αυτή θα τον αντιμετωπίσει ως κοινωνική κατασκευή, εστιάζοντας στο πως οι πολιτιστικές πρακτικές, οι ανθρώπινες δραστηριότητες, η οικονομία και η ιστορία τον επηρεάζουν και τον διαμορφώνουν. Η μεθοδολογία η οποία θα ακολουθηθεί είναι η διαλεκτική σχέση του χώρου με την κοινωνία και τον άνθρωπο εν γένει.

Λειτουργία του χώρου ως κοινωνικός καταλύτης

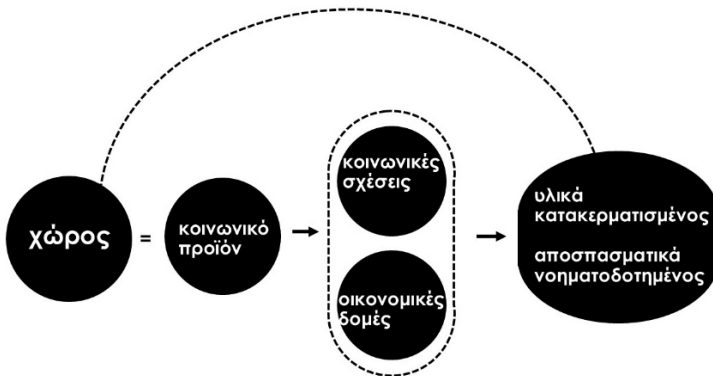
Η πόλη δεν αποτελεί μόνο έναν φυσικό χώρο, αλλά ένα σύνολο αλληλεπιδράσεων μεταξύ των κατοίκων της, κατά αυτόν τον τρόπο η πόλη περιγράφεται ως δοχείο κοινωνικών σχέσεων (Madanipour, 1996: 29). Η ταυτότητα της πόλης καθορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον αστικό χώρο και επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των κατοίκων της. Πιο συγκεκριμένα, η θεωρία που εισάγει ο Ali Madanipour «Δοχείο Κοινωνικών Σχέσεων» αφορά στον τρόπο με τον οποίο ο χώρος επηρεάζει και διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις.

Ειδικότερα, η ιδέα αυτή εξετάζει πώς ο σχεδιασμός του αστικού περιβάλλοντος και των δημόσιων χώρων μπορεί να δημιουργήσει ή να περιορίσει ευκαιρίες για κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Κατά αυτόν τον τρόπο, ο χώρος επηρεάζει αλλά και παράγεται από τις κοινωνικές σχέσεις, δημιουργώντας μια αμφίδρομη σχέση.

Στις καπιταλιστικές κοινωνικές δομές, ο χώρος συνιστά ένα κοινωνικό προϊόν που παράγεται μέσω των κοινωνικών σχέσεων και των οικονομικών δομών (Lefebvre, 1991: 26). Ως ακολούθως, είναι υλικά κατακερματισμένος και αποσπασματικά νοηματοδοτημένος. Η ιδέα του κατακερματισμού του χώρου (διάγραμμα 1), αφορά στη διαδικασία με την οποία οι πολεοδομικές πρακτικές διαχωρίζουν και αναδιαμορφώνουν τον αστικό ιστό, συχνά με τρόπο που εντείνει τις κοινωνικές ανισότητες και πάντα ευνοώντας την παραγωγή και αναπαραγωγή του κεφαλαίου (Lefebvre, 1991: 92-94). Επιπλέον, η εξάρτηση του εργάτη από τον χώρο εργασίας, αποτελεί μια ακόμη έκφραση της «παραγωγής του χώρου», καθώς σχετίζεται με τη συγκρότηση συγκεκριμένων συνθηκών κατοίκησης, οι οποίες είναι άμεσα εξαρτώμενες από την οικονομία.

Χρησιμοποιώντας τον κάτοικο ως κεντρικό συντελεστή για την κατανόηση του νοήματος του χώρου, ο Henri Lefebvre υποστηρίζει πως «ο κάτοικος δεν είναι απλώς ένας παθητικός δέκτης των πολεοδομικών αποφάσεων, αλλά ένα ενεργό υποκείμενο που βιώνει, ερμηνεύει και επηρεάζει το χώρο μέσα από την καθημερινή του ζωή και τις πρακτικές

του» (Lefebvre, 1991: 34). Με αυτόν τον τρόπο, η εμπειρία και η καθημερινή ζωή των κατοίκων μπορούν να υπερβούν και να αμφισβητήσουν την κυρίαρχη αρχιτεκτονική ατζέντα, προβάλλοντας νέες χρήσεις και νοήματα για τον αστικό χώρο. Η προσέγγισή του υπογραμμίζει τη δυναμική και πολύπλοκη φύση του χώρου που καθορίζεται από τις διαρκείς αλληλεπιδράσεις μεταξύ των οικονομικών δυνάμεων, των κοινωνικών σχέσεων και των καθημερινών πρακτικών των ανθρώπων.

Διάγραμμα 1: Διάγραμμα για τη θεωρία κατακερματισμού του χώρου

Για την περαιτέρω εμβάθυνση και κατανόηση του χώρου σε σχέση με την κοινωνία και το υποκείμενο θα χρησιμοποιηθεί ο όρος «χωρική τριάδα» του Lefebvre. Κατά τον οποίο, χρησιμοποιούνται στενά συνδεδεμένες και αλληλένδετες έννοιες για το πώς παράγονται οι διάφοροι χώροι, κατά το πώς βιώνονται, συλλαμβάνονται και γίνονται αντιληπτοί (Lefebvre, 1991: 38-39).

Ένα στοιχείο της τριάδας είναι οι αναπαραστάσεις του χώρου «representations of space», τις οποίες ο Lefebvre περιγράφει ως «νοητό χώρο, τον χώρο των επιστημόνων, των σχεδιαστών, των πολεοδόμων, των τεχνοκρατικών υποδιαίρέσεων και κοινωνικών μηχανικών, [καθώς] όλοι τους ταυτίζουν αυτό που βιώνουν με αυτό που συλλαμβάνεται, αυτό [που] είναι ο κύριος χώρος σε κάθε κοινωνία» (Lefebvre, 1991: 38). Μέσα από αυτήν την έννοια ο ίδιος εξηγεί πώς ο χώρος γίνεται εργαλείο εξουσίας, σχεδιασμένο από επιστήμονες βασισμένο στη θεωρία και όχι στην καθημερινή ζωή και πραγματικότητα.

Μια άλλη διάσταση είναι ο αντιληπτός χώρος «spatial practice». Τον οποίο συντελεί η καθημερινή μας πραγματικότητα, η αστική πραγματικότητα, δηλαδή οι διαδρομές και τα δίκτυα που συνδέουν τους χώρους που προορίζονται για εργασία στην ιδιωτική ζωή και τον ελεύθερο χρόνο. Η πραγματικότητα δομείται από αυτές τις συχνά επαναλαμβανόμενες χρήσεις του χώρου (Lefebvre, 1991: 39), όπου με τον τρόπο αυτό ο κάτοικος «παράγει [τον χώρο] αργά και σταθερά, καθώς τον κατέχει και τον οικειοποιείται» (Lefebvre, 1991: 40) ως αποτέλεσμα η κοινωνία να παράγει τον χώρο, μέσα από τις καθημερινές πρακτικές της, να τον κατέχει αλλά και να τον οικειοποιείται, δημιουργώντας έναν αμοιβαίο και συνεχώς εξελισσόμενο δεσμό. Στο σημείο αυτό, προτείνει την διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ της χωρικής πρακτικής και κοινωνίας.

Η τελική διάσταση της χωρικής τριάδας είναι ο βιωματικός χώρος «representational space». Περιγράφει τέτοιους χώρους ως «άμεσα βιωμένους μέσω των σχετικών εικόνων και συμβόλων...τα οποία η φαντασία προσπαθεί να αλλάξει και να οικειοποιηθεί. Επικαλύπτει τον φυσικό χώρο, κάνοντας συμβολική χρήση των αντικειμένων του» (Lefebvre, 1991: 41). Επομένως, ο χώρος δεν είναι απλώς φυσικός ή πρακτικός, αλλά γεμίζει με νόημα, σύμβολα και εικόνες που του δίνει το υποκείμενο όπου και τον οικειοποιείται.

Στην χωρική τριάδα, ο ίδιος προτείνει ότι αυτά τα τρία στοιχεία, σύλληψη-αντίληψη-βίωση έχουν τη δυνατότητα να συνδέονται μεταξύ τους στην κατανόηση και την εμπειρία του χώρου από ένα άτομο. Τα τρία αυτά στοιχεία μπορούν να συμβάλλουν με διαφορετικούς τρόπους στην παραγωγή του χώρου, ανάλογα με τις ποιότητες και τις ιδιότητες τους, με την εκάστοτε κοινωνία ή τον τρόπο παραγωγής και την ιστορική περίοδο (Fitzpatrick, 2020).

Η παραπάνω αντιμετώπιση του χώρου αντιπαραβάλλεται με την καρτεσιανή αντίληψή του, η οποία τον θέλει ως ένα ουδέτερο, απόλυτο και γεωμετρικά καθορισμένο πεδίο, εντός του οποίου τοποθετούνται αντικείμενα και «λαμβάνουν χώρα» γεγονότα. Ο Lefebvre υποδεικνύει πως ο χώρος είναι κοινωνικά και δυναμικά κατασκευασμένος και όχι ουδέτερο πεδίο ή δοχείο εντός του οποίου συμβαίνουν γεγονότα. Δηλαδή, ο χώρος αποκτά νόημα μέσα από κοινωνικές πρακτικές, ανθρώπινες δραστηριότητες, πολιτισμικές διαδικασίες οι οποίες

λαμβάνουν χώρα σε αυτόν. Η προσέγγιση αυτή απορρίπτει την ιδέα που θέλει τον χώρο ως κάτι το στατικό, ουδέτερο και αντικειμενικό, προτείνοντας μια διαλεκτική κατανόησή του ως κοινωνικό προϊόν.

Υπό αυτήν την κατεύθυνση, η αντίληψη του χώρου από τη Massey αναδεικνύει την πολυπλοκότητα και την κοινωνική δυναμική του. Η ίδια αναφέρει πως ο χώρος είναι σχεσιακός, δηλαδή προϊόν κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών, πρακτικών ή συνδέσεων, υποστηρίζοντας πως ο χώρος κατασκευάζεται ανάλογα με τον τρόπο που ζούμε τη ζωή μας σε όλες τις κλίμακες, από το προσωπικό μέχρι και το παγκόσμιο όπως και ο ίδιος ο χώρος συγκροτεί κοινωνικές σχέσεις και διεργασίες (Massey, 2006; Καλαντίδης, 2017: 58). Παράλληλα, σύμφωνα με τον Harvey ο χώρος μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε τρεις κύριες διαστάσεις: τον απόλυτο, το σχετικό και το σχεσιακό χώρο (Harvey, 2009: 123). Ως απόλυτος χώρος ορίζεται ο στατικός, ο αμετάβλητος που υπάρχει δηλαδή ανεξάρτητα από οτιδήποτε συμβαίνει μέσα σε αυτόν, ως σχετικός χώρος ορίζεται αυτός ο οποίος έχει άμεση εξάρτηση από τις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων και αντικειμένων, ο οποίος αλλάζει ανάλογα με αυτές τις σχέσεις και τελικά ο σχεσιακός χώρος αναφέρεται στον χώρο ως κοινωνικό και δυναμικό φαινόμενο ο οποίος διαμορφώνεται από τις κοινωνικές διαδικασίες και τις ανθρώπινες δραστηριότητες (Harvey, 2009: 123). Έτσι, η σημασία του χώρου συνδέεται άμεσα με τις καπιταλιστικές διαδικασίες και την

κοινωνική δικαιοσύνη. Γι' αυτό αντιμετωπίζεται ως κοινωνικά παραγόμενος, αντικατοπτρίζοντας τις κοινωνικές ανισότητες.

Η παραπάνω κατανόηση του χώρου δίνει τη δυνατότητα για ερμηνεία των πόλεων ως «ανοιχτές εντάσεις» (open intensities), δηλαδή ως τον τόπο ιδιαίτερα έντονων δικτύων και κοινωνικών σχέσεων (Massey, 2000: 140; Καλαντίδης, 2017: 58). Για παράδειγμα, η πλατεία Συντάγματος αποκτά διαφορετική ταυτότητα ανάλογα με την μέρα, την ώρα, το κοινωνικό δρώμενο που διαδραματίζεται σε αυτή. Άρα, χώρος ως πεδίο μπορεί να παραμένει ίδιος αλλά τα χαρακτηριστικά του μεταβάλλονται, εφόσον οι άνθρωποι που συγκεντρώνονται διαφοροποιούνται, ενώ και το σκηνικό σύμφωνα με το δρώμενο αλλάζει.

Η διαμόρφωση του τόπου ως προϊόν κουλτούρας

«Ο χώρος είναι άμορφος και άυλος και δεν αποτελεί οντότητα που μπορεί να περιγράφει και να αναλυθεί άμεσα. Ωστόσο, όπως κι αν αισθανόμαστε ή εξηγούμε τον χώρο, υπάρχει σχεδόν πάντα κάποια συναφής αίσθηση ή έννοια του τόπου. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι ο χώρος παρέχει το πλαίσιο για τους τόπους, αλλά αντλεί το νόημά του από συγκεκριμένους τόπους» (Relph, 1976: 08).

Ο τόπος αποτελεί μια ενότητα εντός του χώρου που έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, σημασίες και νοήματα, τα οποία και αποδίδονται από τα υποκείμενα. Ως τόπος ορίζεται το κέντρο δράσεων και προθέσεων

(διάγραμμα 2), «αποτελεί μια εστία όπου βιώνουμε τα σημαντικά γεγονότα της ύπαρξής μας» (Norberg-Schulz, 1971: 19 ; Relph, 1976: 42). Τον βιώνουμε και συσχετιζόμαστε με αυτόν είτε κοινωνικά είτε προσωπικά. Συνεχίζοντας ο Edward Relph υποστηρίζει πως όταν οι άνθρωποι προσδίδουν σημασία σε ένα κομμάτι χώρου και προσκολλώνται σε αυτό (με διάφορους τρόπους όπως για παράδειγμα δίνοντας του ένα όνομα) τότε ο χώρος αυτός μετατρέπεται σε τόπος (Relph, 1976: 29).

Είναι αδύνατον να διατυπωθεί, πως ο τόπος είναι απλώς ένας χώρος εμπλουτισμένος με προκαθορισμένο νόημα. Το νόημα κάθε φορά προσδιορίζεται διαφορετικά ανάλογα με το υποκείμενο που το επηρεάζει και τις συνθήκες που το περιβάλλουν (Relph, 1976: 32). Ωστόσο, για να κατανοηθεί πλήρως αυτή η έννοια, θα ήταν σημαντικό να εξεταστούν οι παράγοντες οι οποίοι συμβάλλουν στη διαμόρφωση του νοήματος του. Τέτοιοι παράγοντες μπορεί να είναι πολιτισμικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί, ιστορικοί κλπ. (Relph, 1976: 41). Επιπλέον, η σχέση του ατόμου με τον τόπο είναι μια δυναμική και μεταβαλλόμενη διαδικασία. Βέβαια, παρά το γεγονός ότι κάθε υποκείμενο δίνει στον χώρο διαφορετικό νόημα βάση των δικών του εμπειριών, των δικών του αναμνήσεων και συναισθημάτων, υποδηλώνοντας έτσι πως ο τόπος δεν είναι στατικός, αλλά συνεχώς μεταβαλλόμενος (Relph, 1976: 45), οι ατομικές αυτές εμπειρίες εντάσσονται σε ένα ευρύτερο δίκτυο παραγωγής χώρου (διάγραμμα 2), στο οποίο καθοριστικό ρόλο παίζουν

κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές διεργασίες (Lefebvre, 1991: 48). Συνεπώς, η προσέγγισή του μπορεί να γίνει μόνο με πολυδιάστατο τρόπο και με διαλεκτικότητα. Ο τόπος, ως πολυπαραγοντικό ζήτημα, δε δύναται να κατανοηθεί ή να αξιολογηθεί με μονοδιάστατους όρους, απαιτείται να ενσωματωθεί τόσο στις ατομικές εμπειρίες όσο και στις διεργασίες, οι οποίες είναι άμεσα εξαρτώμενες με την κοινωνία, που τον διαμορφώνουν.

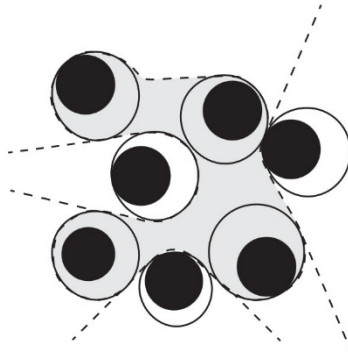
Ο τόπος αποτελεί τρόπο, ώστε ο χώρος και ο κόσμος συνολικά, να μπορέσει να βιωθεί, να γίνει αντιληπτός και εν τέλει να κατανοηθεί (Cresswell, 2004: 5). Όταν οι άνθρωποι αντικρίζουν τον κόσμο ως έναν κόσμο που αποτελείται από τόπους τότε διακρίνουν διαφορετικά πράγματα. Τότε βλέπουν συνδέσεις μεταξύ ανθρώπων και τόπων, αλλά και τον ίδιο τον κόσμο γεμάτο νοήματα και εμπειρίες. Κάθε χώρος μπορεί να γίνει τόπος αποδίδοντάς του ποικίλες σημασίες (Cresswell, 2004: 15), χώροι που οι άνθρωποι συνδέονται, ή αλλιώς, μια τοποθεσία με νόημα. Μια αρχική διατύπωση του τόπου παρατίθεται με το παράδειγμα που έθεσε ο Cresswell:

«Θυμηθείτε την πρώτη φορά που μετακομίσατε σε έναν συγκεκριμένο χώρο - ένα δωμάτιο σε φοιτητική εστία είναι ένα καλό παράδειγμα. Βρίσκεστε αντιμέτωποι με ένα συγκεκριμένο εμβαδόν δαπέδου και έναν ορισμένο όγκο αέρα. Σε αυτό το δωμάτιο μπορεί να υπάρχουν μερικά υποτυπώδη έπιπλα, όπως ένα κρεβάτι, ένα γραφείο, μια

σειρά από συρτάρια και ένα ντουλάπι. Αυτά είναι κοινά για όλα τα δωμάτια του συγκροτήματος. Δεν είναι μοναδικά και δεν σημαίνουν τίποτα για εσάς πέρα από την παροχή ορισμένων αναγκών της φοιτητικής ζωής. Ακόμη και αυτοί οι καλύτεροι αισθητήρες έχουν μια ιστορία. Μια προσεκτική παρατήρηση μπορεί να αποκαλύψει ότι η προηγούμενη ιδιοκτήτρια έχει γράψει το όνομά της στο γραφείο σε μια στιγμή αδράνειας μεταξύ των μαθημάτων. Εκεί στο χαλί παρατηρείτε έναν λεκέ όπου κάποιος έχει χύσει λίγο καφέ. Κάποιο μέρος της μπογιάς από τον τοίχο λείπει. Ίσως κάποιος είχε χρησιμοποιήσει στόκο για να κολλήσει μια αφίσα. Είναι τα στοιχεία της προηγούμενης κατοίκησης. Αυτός ο ανώνυμος χώρος έχει ιστορία - σήμαινε κάτι για άλλους ανθρώπους. Τώρα τι κάνετε; Μια συνηθισμένη στρατηγική είναι να κάνετε τον χώρο να πει κάτι για εσάς. Προσθέτετε τα δικά σας αντικείμενα, αναδιατάσσετε τα έπιπλα μέσα στα όρια του χώρου, βάζετε τις δικές σας αφίσες στον τοίχο, τοποθετείτε μερικά βιβλία στοχευμένα στο γραφείο. Έτσι, ο χώρος μετατρέπεται σε τόπο. Το δικό σου τόπο.» (Cresswell, 2004)

Τα παραπάνω πλαισιώνουν τον τόπο όχι ως μια στατική και αντικειμενική οντότητα, αλλά ως μια δυναμική κατασκευή η οποία

διαμορφώνεται μέσα από εμπειρίες, μνήμες και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις των υποκειμένων. Αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο μέσα από τους τόπους που οι άνθρωποι δημιουργούμε και αποδίδουμε νόημα, αποτυπώνοντας τον χώρο ως μια βιωμένη πραγματικότητα. Η έννοια του τόπου συνδέεται άμεσα με τις συλλογικές διαδικασίες και τις κοινωνικές δομές οι οποίες καθορίζουν την ταυτότητα και την καθημερινότητα του υποκειμένου. Υπό αυτό το πρίσμα, η γειτονιά χαρακτηρίζεται ως ένα πεδίο εμπειριών, όπου οι κοινωνικές σχέσεις, οι πολιτισμικές αναφορές και οι αναμνήσεις συμβάλλουν στη διαμόρφωση της.

δίκτυο παραγωγής χώρου όπου εντάσσονται κέντρα δράσεων και προθέσεων

Διάγραμμα 2: Διάγραμμα για το δίκτυο παραγωγής χώρου όπου εντάσσονται κέντρα δράσεων και προθέσεων

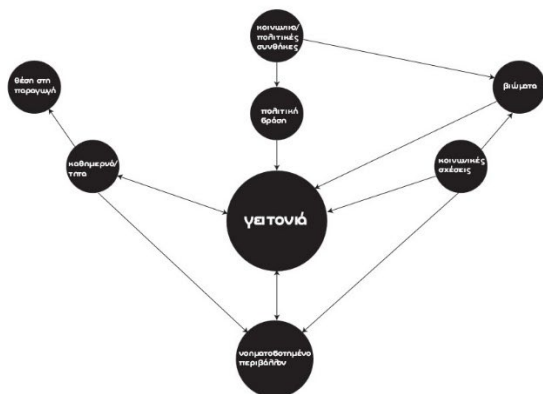
Η γειτονιά ως πεδίο εμπειριών

Αυτό που καθορίζει τη γειτονιά είναι η συλλογική εμπειρία, η οποία αποκτάται μέσω κοινών βιωμάτων. Σύμφωνα με την προσέγγιση του πολεοδομικού σχεδιασμού, η γειτονιά νοείται ως μια οικιστική μονάδα που συνδέεται με τη διαίρεση της πόλης σε μικρότερες μονάδες, των οποίων το γεωγραφικό και πληθυσμιακό μέγεθος μεταβάλλεται, ανάλογα με το χρόνο και τον τόπο (Μούργου, 2022: 44). Αποτελεί τμήμα της πόλης το οποίο δεν περιορίζεται γεωγραφικά, σε μια περιοχή και η διαμόρφωσή της είναι πιο πολύπλοκη, από μια διαμόρφωση εντός ορισμένων γεωγραφικών συνόρων, καθορίζεται από εκείνους που τη βιώνουν, και το βίωμα κάθε φορά ποικίλλει ανάλογα το άτομο και τις εμπειρίες του. Η ίδια η γειτονιά επηρεάζει την καθημερινή ζωή και αντίστοιχα η καθημερινή ζωή την γειτονιά. Η καθημερινότητα του υποκειμένου καθορίζεται από τη θέση που έχει στην παραγωγή, την ταξική του θέση, σύμφωνα με τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Αποτελεί πεδίο στο οποίο κοινωνικοποιούμαστε, δραστηριοποιούμαστε, δημιουργώντας συγκεκριμένους κώδικες συμπεριφοράς, μέσα από την παρατήρηση και την επαφή με άλλους ανθρώπους. Ως προς το περιεχόμενο και τη δομή της, «στην καθημερινή ζωή υπάρχει μια αυθόρμητη ιεραρχία που καθορίζεται από την ιστορική εποχή» (Heller, 1983:28), δηλαδή από τη θέση που κατέχει το άτομο στην παραγωγή.

Η έννοια της γειτονιάς αφορά ένα «πλέγμα εκείνο των κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών, που αναπτύσσονται με πυρήνα τη γειτονιά ως τόπο και τη συνέδεαν με όλους εκείνους τους τόπους πέρα από αυτήν» (Μούργου, 2022: 44). Η σχέση των υποκειμένων με τη γειτονιά εκφράζεται μέσω δυο βασικών διαστάσεων, αρχικά «στο βαθμό στον οποίο η κοινότητα ανταποκρίνεται στη στάση και τον τρόπο ζωής και επεκτείνεται και σε ένα βαθύτερο επίπεδο που σχετίζεται με το αίσθημα του ανήκειν σε αυτήν [και δεύτερον] στο βαθμό σύνδεσης του ατόμου με τη κοινότητα της γειτονιάς και εκφράζεται μέσα από συλλογικές καθημερινές δραστηριότητες και κώδικες συμπεριφοράς που σχετίζονται με την γειτονιά και την επίλυση καθημερινών προβλημάτων» (Μούργου, 2022: 44). Κατά αυτόν τον τρόπο, η γειτονιά διαμορφώνεται ως ένας δυναμικός κοινωνικός χώρος, όπου οι προσωπικές σχέσεις, οι κοινές εμπειρίες και οι καθημερινές πρακτικές δημιουργούν ένα αίσθημα συλλογικότητας και ταυτότητας, ενώ παράλληλα λειτουργεί ως πεδίο επίλυσης προβλημάτων και ενίσχυσης των κοινωνικών δεσμών. (διάγραμμα 3) Παράλληλα, περιλαμβάνει κοινωνικούς δεσμούς ανεξάρτητα από την απόλυτη σύνδεση με έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, οι οποίες αναπτύσσονται μέσα «από ρουτίνες καθημερινότητας, κύκλους συναναστροφών, πρόσδεση σε τόπους με πολύ υλική υπόσταση, όπου οι άνθρωποι ζουν, εργάζονται, καταναλώνουν, ερωτεύονται, μεγαλώνουν παιδιά, διαμαρτύρονται και αγωνίζονται» (Βαΐ ου 2007; Μούργου, 2022: 45).

Αυτό το νοηματοδοτημένο περιβάλλον, το οποίο περιλαμβάνει πόλεις και γειτονιές, αποτελεί καθοριστικό τρόπο πολιτικής δράσης και εξέγερσης, καθώς η ίδια η δομή και ο σχεδιασμός τους επηρεάζουν τις μορφές και τις δυναμικές των κοινωνικών κινητοποιήσεων. Ο Harvey επισημαίνει ότι ο αστικός χώρος δεν είναι απλώς το σκηνικό που εκδηλώνονται βαθύτερα ρεύματα πολιτικού αγώνα, αλλά και ένα ενεργό στοιχείο που καθορίζει τη δυνατότητα για αντίσταση, καθώς ο πολιτικός έλεγχος επηρεάζει συχνά τη διαμόρφωση του αστικού τοπίου, υποδεικνύοντας ότι οι πόλεις λειτουργούν ως χώροι όπου συγκρούονται και αναμετρώνται διάφορες πολιτικές δυνάμεις (Harvey, 2013: 212-216). Κατά αυτόν τον τρόπο, ένας τόπος δεν είναι απλώς μια παθητική σκηνή που εντός αυτού εκτυλίσσονται κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες, αλλά αποτελεί δυναμικό πεδίο εντός του οποίου συγκρούονται κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις. Καταλήγοντας πως, οι πόλεις και οι γειτονιές δεν είναι απλώς τοποθεσίες αλλά αποτελούν ενεργούς χώρους πολιτικής και κοινωνικής δράσης.

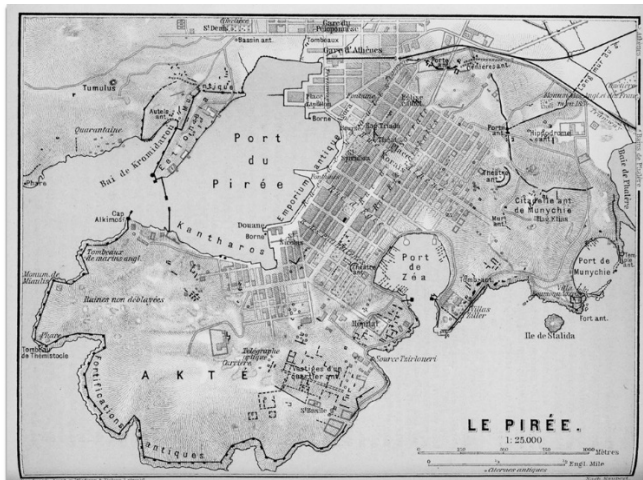
Στην παρούσα εργασία μάς απασχολεί το πώς διαμορφώθηκαν οι γειτονιές, στην περιοχή της Δραπετσώνας κατά την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ποια ήταν τα στάδια αστικοποίησης και πώς και κατά πόσο ο εργατικός-λαϊκός και προσφυγικός χαρακτήρας της περιοχής επηρέασε στην δημιουργία κοινοτήτων, λαϊκών αγώνων και διαμαρτυριών και λαϊκής κουλτούρας.

Διάγραμμα 3: Διάγραμμα διάρθρωσης πεδίων που επηρεάζεται η γειτονιά

Η περίπτωση της Δραπετσώνας

Στο κεφάλαιο αυτό υπάρχει η πρόθεση να μελετηθεί η Δραπετσώνα, ως παράδειγμα συνοικισμού ο οποίος διαμορφώθηκε λόγω της βαριάς βιομηχανίας, αλλά παράλληλα υποβαθμίστηκε (χάρτης 1). Γίνεται αναφορά στα εργοστάσια τα οποία λειτούργησαν στην περιοχή και σε υπηρεσίες που ήρθαν να προστεθούν εντός των ορίων της πόλης. Τελικά, σε σχέση με τη Μικρασιατική Καταστροφή, μελετώνται οι προσφυγικές ροές, οι κρατικές κινήσεις και οι προσπάθειες αυτοστέγασης.

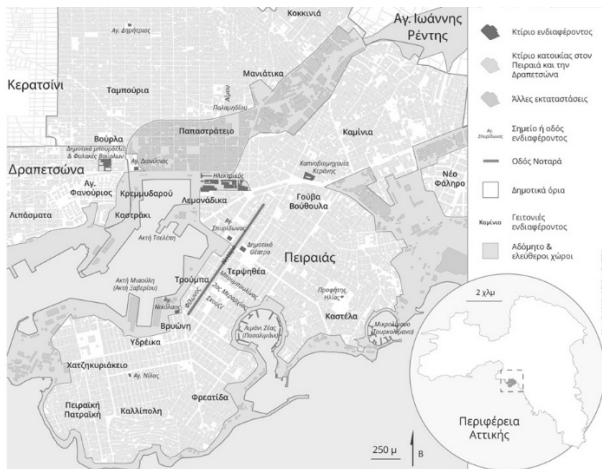

Χάρτης 1: Le Pirée (πηγή: Handbook for Travellers, Baedeker, 1894)

Ο Πειραιάς εντός των ορίων του δήμου Πειραιά ανέρχεται στα 10, 9 τετρ. χλμ. ενώ με τους περιφερειακούς δήμους Α.Ι. Ρέντης, Δραπετσώνας-Κερατσινίου, Νίκαιας, Κορυδαλλού και Περάματος έχει έκταση 50, 4 τετρ. χλμ. (Μπελαβίλας, 2021: 23). Χιλιάδες ήταν οι εσωτερικοί μετανάστες από τα Ηπειρωτικά και τα νησιά οι οποίοι αναζήτησαν εργασία στις μονάδες αυτές, λόγω της γρήγορης βιομηχανικής ανάπτυξης της. Ως αποτέλεσμα, η γρήγορη αστικοποίηση εκείνης της περιόδου να είναι τέτοια που η συνολική πυκνότητα του πληθυσμού σχεδόν διπλασιάσθηκε από 83.6 κατοίκους/εκτάριο το 1907 σε 143.3 το 1920, ενώ το ίδιο έτος η καθαρή πυκνότητα (δηλαδή η πυκνότητα στις κατοικίες) ανήλθε στους 247 κατοίκους/εκτάριο (Λεωντίδου, 1990: 132). Επίσης, οι σιδηροδρομικές υποδομές που κατασκευάστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα έπαιξαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, στην ισχυροποίηση του ρόλου του Πειραιά στο εθνικό

και διεθνές αστικό δίκτυο (Μούργου, 2022: 126). Η σύνθεσή του, αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα περιοχής που δικαιώνει στην πράξη το ότι η ιστορία κάθε πόλης είναι μια μικρογραφία της ιστορίας της ανθρωπότητας, αφού στη μορφή του εντοπίζονται οι αξίες, η παράδοση, ο πολιτισμός αλλά και τα ανθρώπινα κίνητρα που τον δημιούργησαν.

Χαρακτηριστικά, η Δραπετσώνα ορίζεται από την βόρεια πλευρά του λιμανιού και φτάνει τα 37 μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Η ακτογραμμή που διαμορφώνεται ονομάζεται Ηετιώνεια ακτή και διεισδύει στον όρμο Κρεμμυδάρου, Σφαγείων και του Τσιμεντάδικου, ή αλλιώς Φωρών. Αποτελεί μια εμβληματική περίπτωση μιας μεγάλης αυτοσχέδιας συνοικίας, εκτός ελέγχου. Οι γειτονιές που την συγκροτούσαν ήταν το Καστράκι, η Κρεμμυδαρού-Άγιο Φανούριο, τα Βούρλα, Καλοκαιρινού, τα Λιπάσματα, το νεκροταφείο Αναστάσεως, η Πυριτιδαποθήκη και τα Σφαγεία. Η γεωγραφική θέση της στα περίχωρα της πόλης του Πειραιά, αποκτά άμεση σύνδεση με την κοινωνική θέση των κατοίκων που ζούσαν σε αυτήν «στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής αποτελώντας «αόρατους» κατοίκους ή «επικίνδυνες» τάξεις» (Κυραμαργιού, 2015: 136).

Χάρτης 2: Ο Πειραιάς και η Δραπετσώνα (Πηγή: διαδίκτυο, athenssocialatlas.gr)

Η βιομηχανική ζώνη

Στη Δραπετσώνα ιδρύθηκαν τρία μεγάλα εργοστάσια, το μηχανουργείο-ναυπηγείο Βασιλειάδη, το χημικό εργοστάσιο Λιπασμάτων και το εργοστάσιο τσιμέντου «Ηρακλής» (χάρτης 2). Έτσι, το λιμάνι μετατρέπεται σε λιμενικό χώρο εντατικής χρήσης και η αστική διαμόρφωση της περιοχής αποκτά βιομηχανικά χαρακτηριστικά. Περισσότεροι από 2500 εργάτες εργάζονται στα εργοστάσια των λιπασμάτων, των τσιμέντων Ηρακλής και στα λιμενικά έργα. Σημειώνεται επιπλέον ότι λειτουργούσαν πάνω από 20 ταπητουργία και υφαντουργία (Κυραμαργιού, 2015: 135).

Μηχανουργείο-Ναυπηγείο Βασιλειάδη

Το μηχανουργείο-ναυπηγείο Βασιλειάδη (εικόνα 1) κατασκευάστηκε το 1859-1860 στην νοτιοανατολική πλευρά του λόφου Καραβά, είχε έκταση

11.250 τ.μ. και ο ιδρυτής του ήταν ο Γεώργιος Βασιλειάδης. Ύστερα από την πυρκαγιά που ξέσπασε το 1868, το εργοστάσιο κατασκευάζεται με κρατικό δάνειο το 1869, μετέπειτα παίρνει την κατεύθυνση στον κλάδο της μέταλλο βιομηχανίας και ανάπτυξης χυτηρίου ενώ η κατασκευή ξύλινων επίπλων εγκαταλείφθηκε. Το 1883 απασχολούνται πλέον σε σύνολο 250 τεχνίτες και παιδιά. Ύστερα από το θάνατο του Βασιλειάδη το 1892, το 1898 αγοράζεται νέο οικόπεδο στη βόρεια ακτή του λιμανιού στην είσοδο του προλιμένα σε μεγάλη απόσταση από την πόλη και το μητρικό εργοστάσιο, όπου μεταφέρεται εκεί το μηχανοποιείο και κατασκευάζεται το νέο ναυπηγείο το οποίο ο λειτουργεί το 1906. Συνολικά το οικόπεδο έφτανε τα 38.500 τ.μ. (Μπελαβίλας, 2021: 246). Το 1900 απασχολούνται στο εργοστάσιο το 25% των εργατών των μηχανουργείων στον Πειραιά και το 5% στο σύνολο των εργατών της πόλης (Κυραμαργιού, 2015: 27-28).

Αεροφωτογραφία μηχανουργείου Βασιλειάδη

Εικόνα 1: Δεξαμενές Βασιλειάδη, αεροφωτογραφία (προσωπικό αρχείο Στέφανου Καϊτατζή)

Εταιρία Λιπασμάτων

Η ίδρυση της Ανώνυμης Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων πραγματοποιήθηκε το 1909 από το Λεόντιο Οικονομίδη και Νικόλαο Κανελλόπουλο. Το εργοστάσιο χωροθετήθηκε στην έρημη βορειοδυτική άκρη του λιμανιού. Με αυτό το τρόπο η γεωγραφία της πειραϊκής βιομηχανίας και παράλληλα και όλη η γεωγραφία του Πειραιά, άλλαξε οριστικά και η δυτική πλευρά της πόλης απέκτησε οριστικά βιομηχανικά χαρακτηριστικά. Η εταιρεία παρήγαγε και εμπορευόταν οξέα, λιπάσματα, και άλλα εν γένει χημικά προϊόντα.

Κατά την περίοδο 1921 κατασκευάστηκε στα βόρεια όρια του εργοστασίου δίπλα από το χώρο παραγωγής, οργανωμένος συνοικισμός για τους εργάτες και τους υπαλλήλους του εργοστασίου. Με τους όρους της εποχής ο οικισμός θεωρούνταν «ιδανικός», δίπλα από τον τόπο δουλειάς, στο γραφικό τότε λιμάνι, σε μια έρημη ακόμη χερσόνησο της Δραπετσώνας, συγκριτικά πάντα με τις τρώγλες και τα υπόγεια που ζούσαν άλλοι εργάτες του Πειραιά (Μπελαβίλας, 2021: 357). Πέρα από κτίρια κατοικιών, ο συνοικισμός περιλάμβανε και κοινόχρηστους χώρους που έφεραν συνολική έκταση 80.000 τ.μ.. Οι οικισμοί εξοπλίζονται με δίκτυο ύδρευσης και κοινόχρηστους χώρους και πιο συγκεκριμένα οι κατοικίες διαθέτουν κουζίνα, συχνά μπάνιο και κήπο (Λεωντίδου, 1990: 127). Το εργοστάσιο έρχεται να επικαιροποιήσει

την περιοχή ως παραγωγική ζώνη αλλά και να επιβαρύνει τον περιβάλλοντα χώρο, ακριβώς λόγω και της ίδιας της φύσης της χημικής βιομηχανίας. Η γύρω περιοχή, έμελλε πολύ γρήγορα να υποβαθμιστεί, καθώς το εργοστάσιο Λιπασμάτων εξελίχθηκε σε τρομερή εστία ρύπανσης. Η κατάληψη του αδόμητου χώρου από τους πρόσφυγες του 1922 αποτέλεσε ακόμα έναν λόγο υποβάθμισης του οικισμού. Κάπως έτσι, ο συνοικισμός της Δραπετσώνας, μετασχηματίζεται και δημιουργούνται αυτοσχέδιοι οικιστικοί χώροι αλλά και οργανωμένοι εργατικοί συνοικισμοί.

Από τη μαρτυρία του Μάρκου Βαμβακάρη φαίνεται ο τρόπος με τον οποίο οι εργάτες αλληλοεπιδρούσαν και πως ο τόπος εργασίας τους και τα πέριξ αποτελούσαν μερικά από τα σημεία συνάντησης, δίκτυα κοινωνικοποίησης.

«Στον δρόμο βλέπαμε όλους τους εργάτες, τον κόσμο που κατέβαινε στην δουλειά του. Άνθρωποι από διάφορες εργασίες. Η παρέα ακόμα δέκα δώδεκα νομάτοι με τον κάπο επικεφαλής, μαζευότανε στον Κάνθαρο. Πιο πέρα ήταν τα ναυπηγεία του Βασιλειάδη που ανεβαίνανε τα ποστάλια και τα καθαρίζανε. Δηλαδή μικρά καράβια, αυτά που πήγαιναν στη Σύρα, στην Άνδρο, στα νησιά. Στην παρέα του Στέφανου είμαστε δέκα νοματαίοι και όλοι Συριανοί και Φράγκοι, μισόσυγγενείς σχεδόν. Ο στέφανος καθολικός και αυτός.

Ήτανε κι άλλες πέντε δέκα παρέες Σαντορίνοι, Συμιακοί. Τις ήξερα προσπαθούσε να είναι έτσι κι αυτοί συγγενείς δέκα, δώδεκα νοματαίοι. Η παρέα του Μανόλη, η παρέα του Γιώργη κλπ.» (Μάρκος Βαμβακάρης, 1978: 83).

Οι εργάτες και οι λαϊκοί άνθρωποι που κατοικούσαν στην περιοχή ζούσαν απομονωμένα με τρόπο που δεν θα δύνανται να είναι ορατοί ούτε στους επισκέπτες, ούτε στους πολεοδόμους της Αθήνας αλλά ούτε και στους αστούς. Η Λεωντίδου εισάγει τον όρο «διασπικτός κοινωνικός διαχωρισμός» ο οποίος ορίζεται ως «θύλακες φτώχειας» που «εντοπίζονται μέσα σε μεγάλες ευπορότερες συνοικίες, που στις γεωγραφικές ενότητες του χάρτη δίνουν την απατηλή εικόνα κοινωνικής ομοιογένειας του πολεοδομικού χώρου» (Λεωντίδου, 1990: 137). Ερμηνεύοντας τον κοινωνικό διαχωρισμό σε σχέση με την χωροθέτηση των εργατών ανά κλάδο απασχόλησης, προκύπτει, η διαφοροποίηση του τόπου κατοικίας αναλογικά με τον τόπο εργασίας.

Όπως είναι εύκολα αντιληπτό, στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εργατών σημαντικό ρόλο έχει και η εξάρτηση της εργατικής τάξης από τον τόπο εργασίας, καθώς αυτός ήταν υποβαθμισμένος. Οι βιομηχανίες δεν επιζητούσαν την κεντρικότητα, αλλά την εύκολη πρόσβαση στις μεταφορές (λιμάνι, σιδηρόδρομος) και την άφθονη επέκτασή τους (Λεωντίδου, 1990: 135). Όπως αναφέρεται και από την Λεωντίδου, ακριβώς λόγω αυτών των χαρακτηριστικών των βιομηχανιών, οι εργάτες στον Πειραιά ήταν ουσιαστικά υποχρεωμένοι να κατοικούν

γύρω από αυτόν για την εύκολη πρόσβαση στις εργασίες τους, διότι παρόλο που είχε αναπτυχθεί συγκοινωνιακό σχέδιο, εκείνη την εποχή το κόμιστρο για έναν εργάτη ήταν μεγάλο σε σχέση με το ημερομίσθιο του, με αποτέλεσμα, ο εργάτης να υποχρεούται να κατοικήσει σε τόσο κοντινή απόσταση με την εργασία του, ώστε να μπορεί να πηγαίνει σε αυτή με τα πόδια.

Οι «βρώμικες» λειτουργίες και το περιθώριο

Όπως αναφέρει ο Νίκος Μπελαβίλας, «η Δραπετσώνα δεν έμοιαζε με άλλες συνοικίες. Μια παραβατική και «κόκκινη» μετά τον πόλεμο συνοικία, ένα κοινωνικό και πολιτικό γκέτο, δίπλα στο μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας, δίπλα στις θριαμβεύουσες βιομηχανικές επιχειρήσεις των νικητών του Εμφυλίου και του Σχεδίου Μάρσαλ» (Μπελαβίλας, 2021: 337). Εξάλλου, «κάθε μεγάλη πόλη έχει μία ή περισσότερες «κακές συνοικίες» όπου συγκεντρώνεται η εργατική τάξη. Ασφαλώς είναι συνηθισμένο η φτώχεια να μένει σε σοκάκια κρυμμένη δίπλα στα παλάτια των πλουσίων όμως, γενικά της έχουν προσδιορίσει μια απομονωμένη περιοχή, όπου, κρυμμένη από τα μάτια των πιο ευτυχισμένων τάξεων, δεν έχει παρά να τα βγάλει, καλά-κακά, πέρα μόνη της» (Engels, 1974: 71A).

Ανάλογα, από πολύ νωρίς η Δραπετσώνα ξεκίνησε να αποκτά έναν «προβληματικό» χαρακτήρα γειτονιάς. Αυτό αρχικά συνέβη με τα σφαγεία που κατασκευάστηκαν το 1881-1883 τα οποία τα έδιωχναν μακριά από τις αναπτυσσόμενες περιοχές καταλήγοντας τα εν τέλει στη

Δραπετσώνα, με το παράδειγμα της «καραντίνας» το οποίο χωροθετούνταν ήδη από το 1855 κάτω από το γκρεμό της Κρεμμυδαρού. Ακόμα, μια από τις πιο γνωστές «βρώμικες» λειτουργίες της περιοχής ήταν αυτή των πορνείων στα Βούρλα, όπου η λειτουργία τους ήταν ταυτόσημη με την ίδια τη λειτουργία του λιμανιού. «Μια δεκάδα χαμαιτυπικά παραπήγματα με δέκα δημόσιες κοπέλες καταγράφηκαν το 1835. Το 1848 είχαν διπλασιαστεί με δεκαεννέα εκδιδόμενες γυναίκες από 15 έως 41 ετών» (Μπελαβίλας, 2021: 142). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπελαβίλας, τα παραπήγματα των εκδιδόμενων γυναικών στην κεντρική προκουαία, εμποδίζουν τους περιπάτους των οικογενειών, με αποτέλεσμα αυτά να μεταφερθούν σε σημείο που δε φαινόταν από την πόλη, στην μακρινή τότε Δραπετσώνα. Το 1876 μπαίνει σε λειτουργία το οργανωμένο πορνείο, που το δημοτικό συμβούλιο πήρε απόφαση για την κατασκευή του, στα Βούρλα. Η πολιτική αυτή κίνηση, είχε το αποτέλεσμα η περιοχή των Βούρλων και οι γύρω περιοχές να εξελιχθούν σε θρυλικό τόπο παραβατικότητας, μέχρι και την κατάργησή τους και τη μετατροπή τους σε φυλακές ανδρών -κάτι το οποίο πέρασε και στην ιστορία με την απόδραση των κομμουνιστών κρατουμένων του Εμφυλίου, τον Ιούλιο του 1955. Ύστερα από αυτό, οι πόρνες επέστρεψαν στην Τρούμπα (Μπελαβίλας, 2021: 143).

Οι πολιτικές επιλογές που διαχρονικά γίνονταν στην Δραπετσώνα την κατέστησαν και υποβαθμισμένη. Με τις βαριές βιομηχανίες της Ελλάδας να λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, αλλά πιο

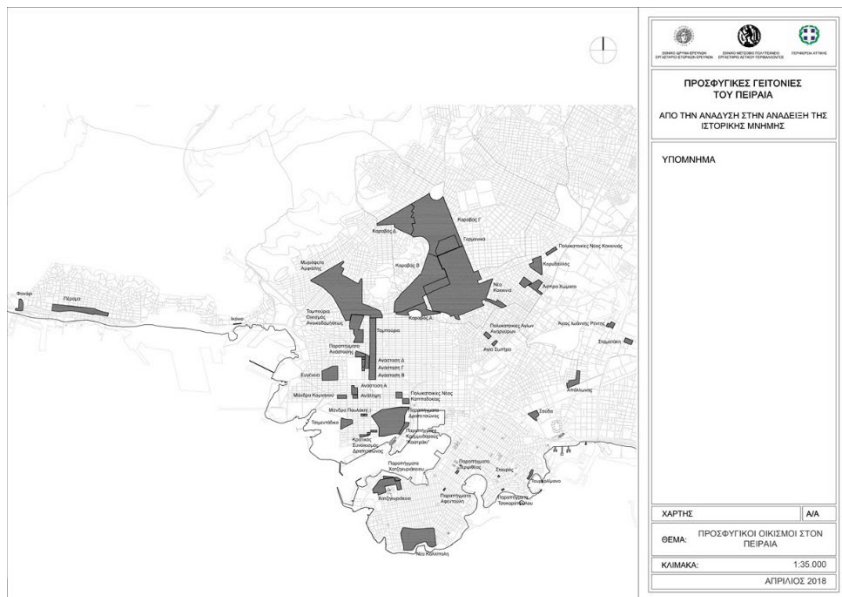
εστιασμένα στην ίδια τη Δραπετσώνα -ως γειτονιά που «γεννήθηκε» λόγω της βιομηχανίας, με την χρήση της περιοχής ως «χωματερή» όπου τοποθετούνταν όλες οι «άσεμνες» λειτουργίες που δε θα έπρεπε να φαίνονται σε μια πόλη, με την έλλειψη πολεοδομικού σχεδιασμού και ως εκ τούτου την ιδιοκατοίκηση με όρους αυτοστέγασης (εικόνα 2). Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, είναι και εκείνα που την κατέστησαν εργατική – λαϊκή συνοικία, η οποία έπασχε από οργανωμένες από την πολιτεία κοινωνικές δομές, με το προσφυγικό κύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής να έρχεται να δημιουργήσει ένα ακόμη πιο σοβαρό ζήτημα, αυτός της κατοικίας. Το ενδιαφέρον στην εργασία, εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο όλα τα παραπάνω, λειτούργησαν στην διαμόρφωση δικτύων γειτονιάς, και στον εντοπισμό των πεδίων εμπειριών.

Εικόνα 2: Τα παραπήγματα (αυτοσχέδια καφενεία) που υπήρχαν έξω από το Συνοικισμό των Βούρλων το 1932. (Πηγή: Στέφανος Μίλεσης, mixanitouxronou.gr)

Προσφυγικές ροές

Η Μικρασιατική Καταστροφή συμπίπτει με δύο θεμελιακά γεγονότα. Αρχικά την οριστική εξάλειψη του ελληνικού επεκτατισμού με την κάλυψη της Μεγάλης Ιδέας και την οριστική αποκοπή της Ελλάδας από την Ανατολή (Φιλιππίδης, 1984: 149). Τα κύματα προσφύγων που έφερε ήταν τεράστια, έτσι η οργάνωση των προσφυγικών οικισμών γίνεται από το ΤΠΠ (Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων), την ΕΑΠ (Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων) και το Υπουργείο Πρόνοιας. Οι ήδη πυκνοδομημένες και ανεπτυγμένες πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά δε διέθεταν αρκετό χώρο ώστε να μπορέσουν να δεχθούν στους οικισμούς τους τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων, οπότε δημιουργήθηκε η «διάσπαρτη οικιστική ανάπτυξη», όπου συνέχισε να δημιουργεί «δορυφορικές» κοινότητες στις παρυφές της (Λεωντίδου, 1990: 209). Αυτό υιοθετήθηκε «αφενός για να μην ενοχληθεί η 'κανονική' ζωή της υφιστάμενης πόλεως, και αφετέρου για να εξασφαλισθεί ένα ομοιογενές κοινωνικό περιβάλλον στους ίδιους τους αστικούς προσφυγικούς οικισμούς» (Λεωντίδου, 1990: 209, Παπαϊωάννου, 1975: 14).

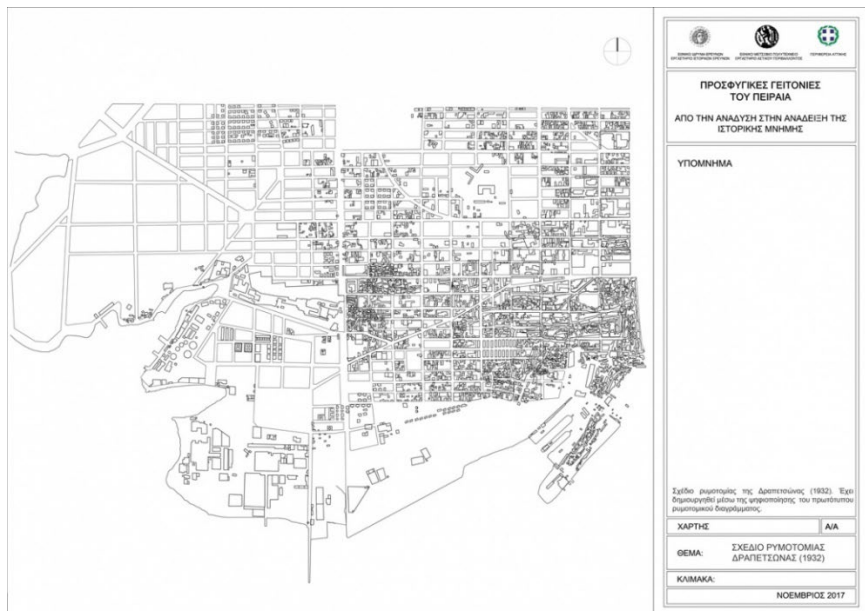

Χάρτης 3: Το σύνολο των προσφυγικών οικισμών στον Πειραιά (πηγή: Κοινωνικός και χωρικός άτλαντας του Προσφυγικού Πειραιά, Κυραμαργίου Ελένη, Πρέντου Πολίνα, Χριστοφοράκη Κατερίνα athenssocialatlas.gr)

Γι' αυτό και οι συνοικίες που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, αναδείκνυαν τις περισσότερες φορές και την ταξική τους προέλευση. Έτσι, η απομόνωση και ο διαχωρισμός των προσφύγων από τους γηγενείς πληθυσμούς έγινε βάση σχεδίου, ως επακόλουθο και η γκετοποίηση τους σε ξεχωριστούς συνοικισμούς. Ο γεωγραφικός διαχωρισμός τροφοδότησε τη συντηρητική εσωστρέφεια των προσφυγικών κοινοτήτων και ενίσχυσε τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που καλλιεργούνταν μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων.

Από τα τρία αστικά κέντρα η Θεσσαλονίκη δέχθηκε 174.390, η Αθήνα 317.209, ενώ ο Πειραιάς 75.558. Η διαφορά όμως με τα άλλα αστικά κέντρα είναι πως ο Πειραιάς δέχθηκε τον μεγαλύτερο όγκο προσφύγων αναλογικά με το μέγεθος της πόλης (Μπελαβίλας, 2021: 317). Πιο συγκεκριμένα, στη Δραπετσώνα από την απογραφή του 1928 προκύπτουν: 17.652 στο σύνολο κάτοικοι, εκ των οποίων 15.572 πρόσφυγες και 2.080 κάτοικοι πριν τον Σεπτέμβριο του 1922 (Κυραμαργιού, 2015: 52-56). Όπως έχει αναφερθεί, ο Πειραιάς αποτελούταν ήδη από Κρητικούς, νησιώτες και Μανιάτες, λόγω των εσωτερικών μεταναστεύσεων. Ως ακολούθως, η σύνθεση των γειτονιών του Πειραιά, δεν έγινε προσφυγική λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής. Παρόλα αυτά, σε πολλές από αυτές το Μικρασιάτικο στοιχείο επικράτησε. Η μόνη γειτονιά που αποτέλεσε εξαίρεση είναι η Κοκκινιά η οποία διαμορφώθηκε εξολοκλήρου με πρόσφυγες από Καύκασο, Πόντο και Μικρά Ασία (χάρτης 3).

Ο συνδυασμός λοιπόν, της ήδη φτωχοποιημένης και υποβαθμισμένης Δραπετσώνας με την έλευση εκατοντάδων προσφύγων από το 1922 δημιουργεί και το ενδιαφέρον πάνω στο πως ανασυγκροτήθηκε ο αστικός χώρος και ποιες χωρικές ποιότητες αναπτύχθηκαν.

Χάρτης 4: Σχέδιο ρυμοτομίας της Δραπετσώνας (1932), (Πηγή: Κυραμαργιού Ελένη, Πρέντου Πολίνα, Χριστοφοράκη Κατερίνα, athenssocialatlas.gr)

Η ανασυγκρότηση του αστικού χώρου: Δίκτυα διαμόρφωσης της γειτονιάς

Μέσα σε 15 χρόνια μεταξύ δηλαδή 1924-1939, στο πολεοδομικό σχέδιο του Πειραιά, έρχονται να προστεθούν οι παραγκουπόλεις, οι συνοικισμοί αυτοστέγασης και τα συγκροτήματα οργανωμένης δόμησης. Ο αστικός χώρος γεμίζει με παραπήγματα και με σκηνές, δημιουργώντας τους αυτοσχέδιους προσφυγικούς συνοικισμούς και συνοικίες. Χαρακτηριστικά, με τις παράγκες να είναι φτιαγμένες από τενεκεδάκια, ξύλα, τσίγκο και πιασάχαρτα. Με 700 οικογένειες στοιβαγμένες στο Καστράκι και 150 οικογένειες στο γκρεμό στη

Κρεμμυδαρού (εικόνα 3), ακόμα ένας καταυλισμός στήθηκε στην ανατολική πλευρά των εργοστασίων του Ηρακλή και των Λιπασμάτων. Πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν και δίπλα από τα πορνεία των Βούρλων (εικόνα 4), οι οποίοι και δημιούργησαν εκατοντάδες προσφυγικές παράγκες. (Κυραμαργιού 2015: 137)

Η πυκνότητα των παραπηγμάτων ήταν τέτοια που οι δρόμοι είχαν πλέον γίνει «Πραγματικός λαβύρινθος, φρικωδώς βρώμικοι, με λιμνάζοντα νερά παντού [...] σπίτια που έδιναν την ψευδαίσθηση της στέγης, δωμάτια 4Χ4 τα οποία στέγαζαν έως και 10 άτομα.[...] κοινά αποχωρητήρια σκορπίζονται όλων των συνοικισμών αφόρητων δυσσομίων» (Κυραμαργιού 2015: 137). Η δυσωδία όμως, στους δρόμους της Δραπετσώνας ερχόταν σε πλήρη αντίθεση σε σχέση με την καθαριότητα και τα φροντισμένα παραπήγματα.

Εικόνα 3: Η γειτονιά της Κρεμμυδαρού (Πηγή: διαδίκτυο, athenssocialatlas.gr)

Έτσι, η έλλειψη κεντρικού κρατικού σχεδιασμού στη δημιουργία του συνοικισμού και η απουσία κατάλληλων υποδομών ήταν οι κυριότερες αιτίες για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Δραπετσώνα (Κυραμαργιού 2015: 145).

Με αυτόν τον τρόπο κατασκευάστηκε, έναν λαβύρινθος από παραπήγματα τα οποία στριμώχτηκαν ανάμεσα από την αραιή δόμηση, καταμεσής αυθαίρετων οικοπεδοποιήσεων που χωροθετήθηκαν από αυτοσχέδιες μάντρες. Κατά αυτόν τον τρόπο προκύπτει, ένα συνονθύλευμα ευτελών κατασκευών και ένας χαώδης δημόσιος χώρος δίπλα από τα εργοστάσια, συγκροτώντας τον πλέον «ολοκληρωμένο» οικισμό της Δραπετσώνας (Μπελαβίλας, 2021: 334-335).

Κάπως έτσι, ο οικιστικός της χώρος εξελίσσεται «σε ένα πολύβουο συνοικισμό περισσότερων από 35.000 κατοίκων» (Κυραμαργιού, 2015:135). Γηγενείς και πρόσφυγες που κατοικούσαν στη Δραπετσώνα μοιράζονται κοινές εμπειρίες και την ίδια καθημερινότητα στους χώρους δουλειάς, κατοικούν στον ίδιο συνοικισμό, ακόμα αντιμετωπίζουν την ίδια καθημερινότητα, όμοια προβλήματα, όπως είναι η έλλειψη νερού, ηλεκτρικού ρεύματος, τα κοινά αποχωρητήρια, ίδιες δυσκολίες στην προσπάθεια εύρεσης εργασίας (Κυραμαργιού, 2015:135).

Από πολύ νωρίς που ακόμη τα ζητήματα τις κατοικίας δεν είχαν λυθεί, ως φυσικό επακόλουθο ξεκινούν να εμφανίζονται και άλλα ζητήματα κοινωνικά. Δημιουργούνται οι απαιτήσεις μέσα σε ένα «δίκτυο αναγκών

πολύ πιο πολύπλοκο από της πρώτης στιγμής», όπου αναζητείται εργασία, πρόσβαση στην παιδεία ή θρησκεία (Γκιζέλη, 1984: 260). Οι πρόσφυγες εντάσσονται στην ελληνική κοινωνία, κάνουν την είσοδο τους γενναία και με θάρρος ξεκινούν να επηρεάζουν την υφιστάμενη κοινωνική δομή των Ελλήνων. Έτσι, από μια μάζα ανθρώπων οι οποίοι επιβίωσαν κάτω από άθλιες συνθήκες και δημιούργησαν από το μηδέν τη ζωή τους, ξεκινούν να καταξιώνονται στη πράξη και να έχουν ενεργό ρόλο στην τοπική κοινωνία. Παρά την εναντίωση που έχουν να αντιμετωπίσουν από τον εγχώριο πληθυσμό, οι οποίοι δεν αποδέχονται την συγκατοίκηση. Με αυτόν τον τρόπο κατασκευάστηκε, έναν λαβύρινθος από παραπήγματα τα οποία στριμώχτηκαν ανάμεσα από την αραιή δόμηση, καταμεσής αυθαίρετων οικοπεδοποιήσεων που χωροθετήθηκαν από αυτοσχέδιες μάντρες. Κατά αυτόν τον τρόπο προκύπτει, ένα συνονθύλευμα ευτελών κατασκευών και ένας χαώδης δημόσιος χώρος δίπλα από τα εργοστάσια, συγκροτώντας τον πλέον «ολοκληρωμένο» οικισμό της Δραπετσώνας (Μπελαβίλας, 2021: 334-335). Κάπως έτσι, ο οικιστικός της χώρος εξελίσσεται «σε ένα πολύβουο συνοικισμό περισσότερων από 35.000 κατοίκων» (Κυραμαργιού, 2015:135). Γηγενείς και πρόσφυγες που κατοικούσαν στη Δραπετσώνα μοιράζονται κοινές εμπειρίες και την ίδια καθημερινότητα στους χώρους δουλειάς, κατοικούν στον ίδιο συνοικισμό, ακόμα αντιμετωπίζουν την ίδια καθημερινότητα, όμοια προβλήματα, όπως είναι η έλλειψη νερού, ηλεκτρικού ρεύματος, τα κοινά αποχωρητήρια, ίδιες δυσκολίες στην προσπάθεια εύρεσης εργασίας (ο.π).

Εικόνα 4: Οδός Δογάνης και Εθνικής Αντιστάσεως, τότε φυλακές Βούρλων (Πηγή: προσωπικό αρχείο Στέφανου Καϊτατζή)

Επαγγελματική αποκατάσταση και αναπροσαρμογή του «κέντρου»

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων ήταν κυρίως στα λιμάνια και στα εργοστάσια της περιοχής για τους άντρες, ενώ οι γυναίκες εργάστηκαν σε υφαντουργεία και ταπητουργεία, «ελάχιστοι από τους μεμονωμένους πρόσφυγες ζητούσαν ελεημοσύνη, αλλά σχεδόν όλοι παρακαλούσαν να τους δοθεί δουλειά» (Morgenthau, 1994: 93). Έτσι, προκύπτει η μεγάλη ανάπτυξη της βιομηχανίας στην παράκτια ζώνη αλλά και της βιοτεχνίας στο εσωτερικό της συνοικίας, όπου εργάζονταν πρόσφυγες αλλά και γηγενείς, η Δραπετσώνα ξεκινά να αναπτύσσεται και στον συνοικισμό να πληθαίνουν μικρά εργαστήρια και επιχειρήσεις, καφενεία, αρτοποιεία και παντοπωλεία (Κυραμαργιού, 2015: 120). Τα εμπορικά καταστήματα (μικρές επιχειρήσεις, εργαστήρια)

έχουν δημιουργηθεί κατά μήκος των κεντρικών οδών και όχι μέσα στα στενά και αδιέξοδα σοκάκια. Τα καταστήματα «οικιακής χρήσης» όπως είναι τα αρτοποιεία, παντοπωλεία, καφενεία, κρεοπωλεία, οينوμαγειρεία, οينوπαντοπωλεία, οينوπωλεία και κουρεία, λειτουργούν εντός των επτά γειτονιών του συνοικισμού και αποτελούσαν τις πολυπληθέστερες κατηγορίες καταστημάτων που λειτουργούσαν. Οι αυτοσχέδιοι κήποι, τα προϊόντα που έφταναν στους γηγενείς μέσω οικογενειακών δικτύων από συγγενείς αλλά και οι πλανόδιοι μανάβηδες που γύριζαν καθημερινά τη συνοικία της Δραπετσώνας, θα μπορούσαν να εξηγήσουν την απουσία των μανάβικων στον οικισμό (Κυραμαργιού, 2015: 124-126). Εκτός των παραπάνω στον συνοικισμό λειτουργούσαν τα κακόφημα καφενεία, οι τεκέδες, τα χαμαιτυπεία αλλά και τα πορνεία των Βούρλων που έχει αναφερθεί και παραπάνω.

Επιρροή της γυναίκας πρόσφυγα στους γηγενείς και στον δημόσιο χώρο

Οι γυναίκα πρόσφυγας σχολιάζεται καθώς αυτό που φάνηκε είναι πως συνέβαλε σε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο σκέψης των Ελληνίδων αλλά ακόμη, αναθεώρησε τον τρόπο που οι γυναίκες αντιμετώπιζαν τον δημόσιο χώρο. Οι γυναίκες που ήρθαν από τη Σμύρνη, όσες ανήκαν στην μεσαία τάξη ήταν δασκάλες, ράφτρες, καπελούδες, κεντήστρες άλλες των κατώτερων στρωμάτων, δούλευαν στα καπνά και σε διάφορα εργοστάσια, ενώ εργάζονταν ως πλύστρες ή καθαρίστριες (Δούκας 2023: 354; Βατίδου, 1965: 192, 195). Τα παραπάνω αναδεικνύουν

πως πράγματι ήταν προκομμένες, δούλευαν και ήταν ικανές να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες της ζωής. Άρα λοιπόν, είχαν πλήρη γνώση του ρόλου τους στην κοινωνία και στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Ήταν ανεξάρτητες, πολύ μορφωμένες για την εποχή τους, έξυπνες, καλαίσθητες, καθώς έδιναν μεγάλη σημασία στην περιποίησή τους όπως και στη διακόσμηση του σπιτιού τους, που ανεξάρτητα αν ήταν φτωχό, ήταν πάντα επιμελώς φροντισμένο και καθαρό (Δούκας, 2023: 360).

Με τον ερχομό τους στην συντηρητική και οπισθοδρομική Ελλάδα μετέφεραν, τα ήθη, τα έθιμα και τις αντιλήψεις τους, για αυτό και αντιμετωπίστηκαν ως γυναίκες ελευθέρων ηθών. Οι πρόσφυγες «έχουν φέρει μαζί τους έναν τρόπο ζωής που σέβεται τις γυναίκες οι οποίες σε μεγάλο βαθμό εξασφαλίζουν την ισότιμη σχέση με τους άντρες στις διαπροσωπικές, ερωτικές σχέσεις και τις σχέσεις στην οικογένεια» (Δούκας, 2023: 211). Η εχθρική στάση απέναντί τους ακόμα, συμβαίνει υπό συνθήκες κρίσης ύστερα από την Μικρασιατική Καταστροφή, η οποία έχει δημιουργήσει σημαντικές οικονομικές δυσκολίες για τα εργατικά και λαϊκά νοικοκυριά. Παρόλα αυτά, εκφράζει και ένα αίσθημα κατωτερότητας απέναντί τους, δεδομένης της προόδου των περιοχών της Μικράς Ασίας όπου κατοικούσαν όπως η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη και το Αϊβαλί. Αργά ή γρήγορα όμως, καταφέρνουν να φέρουν πλάι τους και τις ντόπιες, με τις οποίες πολλές φορές

εργάζονταν μαζί στα εργοστάσια, βρίσκονταν σε αγορές, εν δυνάμει αλληλοεπιδρούσαν στον δημόσιο χώρο.

Κατώφλια, αυλές: ως πεδία εμπειριών και κοινωνικής συνοχής

Οι Μικρασιάτισσες, αριθμητικά περισσότερες από τους άντρες που εγκαταστάθηκαν ύστερα από την Καταστροφή, συνετέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών συνθηκών. Η παρουσία τους συνέβαλε στη σταδιακή οικειοποίηση του δημόσιου χώρου της πόλης, ο οποίος παραδοσιακά θεωρούνταν εξολοκλήρου ανδρικό προνόμιο. «Οι γυναίκες αυτές εισέρχονται μαζικά στην αγορά εργασίας. Αλλά και στη διαχείριση του ιδιωτικού χώρου της κατοικίας συντελέστηκαν ουσιαστικές αλλαγές» (Λεωντίδου, 1990: 245).

Η στενότητα του χώρου στα μικρά προσφυγικά τους παραπήγματα είχε καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση της καθημερινότητας. Οι περιορισμένες τους δυνατότητες εντός της οικίας, πρακτικά ωθούσαν τις οικογένειες να περνούν περισσότερο χρόνο εκτός των ορίων της οικιστικής τους μονάδας, στις αυλές και στα κατώφλια. Αυτοί οι χώροι, αν και απλοί, λειτούργησαν ως κέντρα κοινωνικοποίησης, όπου: «Οι γυναίκες ανέπτυσαν εδώ μια πρωτόγνωρη συλλογικότητα κι αλληλοβοήθεια. Η ανεπίσημη κοινωνικότητα στα κατώφλια τους έδινε την αίσθηση της συμμετοχής και της αλληλεγγύης. Οι κοινωνικές σχέσεις που συντηρούνταν έτσι, συντελούσαν στο ξεπέρασμα της απομόνωσης, που επέβαλε η οικιακή εργασία» (Λεωντίδου, 1990: 245). Επιπλέον, τα κατώφλια και οι αυλές συχνά μετατρέπονταν σε χώρους

εργαστηρίου ή μαγειρικής, επιβεβαιώνοντας την πολλαπλή λειτουργία τους.

Πέρα από τα κατώφλια, οι κοινωνικές συνθήκες διαμορφώνονται και στους δρόμους και στις γειτονιές. Οι στενοί δρόμοι ανάμεσα από τα παραπήγματα λειτούργησαν ως καθημερινά σημεία συνάντησης, όπου οι κάτοικοι συναντιόντουσαν για να μοιραστούν τις εμπειρίες και τις ανάγκες τους. Επιπλέον, παραδοσιακοί χώροι συνάθροισης, όπως είναι τα οινοπωλεία, τα οινομαγειρεία και τα καφενεία, που ήδη αποτελούσαν πόλους έλξης για τα λαϊκά στρώματα του Πειραιά, ενισχύθηκαν με την άφιξη των προσφύγων, αποκτώντας μια νέα διάσταση ως τόποι κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι μικρέμποροι της γειτονιάς όπως ήταν ο μπακάλης, ο φούρναρης και ο μανάβης απέκτησαν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής ζωής. Τα καταστήματά τους δεν ήταν απλώς εμπορικά σημεία αλλά και χώροι όπου συναντιόντουσαν οι κάτοικοι, ανταλλάσσοντας νέα και πληροφορίες. Οι μικρέμποροι, έχοντας άμεση και συχνή επαφή με τους κατοίκους, γνώριζαν λεπτομερώς για τις ζωές των πολιτών στην γειτονιά, ενισχύοντας την αίσθηση της κοινότητας (Hirschon, 2006: 306).

Οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονταν σε αυτούς τους χώρους, είτε επίσημους είτε ανεπίσημους, αντανakλούσαν την πολυπλοκότητα της ζωής στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Μέσα από την καθημερινή επικοινωνία και αλληλεπίδραση, οι κάτοικοι δημιουργούσαν δίκτυα

στήριξης που όχι μόνο εξυπηρετούσαν τις πρακτικές ανάγκες επιβίωσης αλλά και καλλιεργούσαν την αίσθηση της γειτονιάς ως κοινότητας. Αυτές οι σχέσεις αποτελούν το θεμέλιο μιας νέας ταυτότητας που διαμορφωνόταν μέσα από την αλληλεγγύη και τη συλλογικότητα.

Διαμόρφωση της τοπικής κουλτούρας: ρεμπέτικο, δίκτυα κοινωνικοποίησης

Η σημαντική διαφορά της Δραπετσώνας με τις άλλες προσφυγικές γειτονιές ήταν πως οι υπόλοιπες εν τέλει ενσωματώθηκαν στις πόλεις, αναπτύχθηκαν με την μεταπολεμική αστικοποίηση, ενώ η Δραπετσώνα παρέμεινε στην ίδια μορφή για μισό αιώνα. Αυτό συνέβη ακριβώς διότι η σύνθεση της ήταν διαφορετική, υπήρξε υποβαθμισμένη, «παραβατική», και έτσι η κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ιδιομορφία της παρήγαγε ένα ιδιαίτερο κράμα γειτονιάς. Το παρακάτω απόσπασμα του Νίκου Μάθηση καταφέρνει να μας μεταδώσει την σκληρή πραγματικότητα γύρω από τη καθημερινότητα του συνοικισμού.

«Η Δραπετσώνα ήταν ένα από τα μεγαλύτερα στέκια της μαγκιάς, σύχναζαν εκεί στους τεκέδες και στα μπουρδέλα των Βούρλων και άνθρωποι από κάθε καρδιάς καρύδι. Τα Βούρλα είχανε 500 πουτάνες και συχνάζανε εκεί, όλοι αυτοί του συναφιού αυτουνού. Παράγκες, τεκέδες, εμπόριο ναρκωτικών, στο φόρτε, μπουρδέλα, αγαπητικοί, κακοποιοί, λαθρέμποροι, μάγκες, νταήδες, μπερμπάντηδες, πρεζάκηδες, χασικλήδες, μαχαιροβγάλτες, σκυλόμαγκες,

ντερβισόπαιδα, αποφάγια μάγκες» (Χατζηδούλης, 2000; Γκιζελής, Η μπαλάντα της οδού Νοταρά 2024)

Η διαμόρφωση της λαϊκής κουλτούρας και της μουσικής των αστικών περιοχών είχαν ήδη αρχίσει να παίρνουν μορφή πολύ πριν το 1922, καθώς τα διάφορα στοιχεία της αλληλοεπιδρούσαν μεταξύ τους. Άλλωστε, δεν αποτελεί τυχαίο το γεγονός πως το ρεμπέτικο και το λαϊκό τραγούδι άνθισαν μέσα από τις εργατικές και προσφυγικές γειτονιές, στις οποίες και κατοικούσαν τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Σημαντικός παράγοντας που καθόρισε την εξέλιξη τους, υπήρξαν συνολικά οι κοινωνικές συνθήκες του Πειραιά, όπως ήταν η βιομηχανία, το λιμάνι και οι κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα του πληθυσμού (Μούργου, 2022: 214). Παρόλα αυτά, η διαμόρφωση του ρεμπέτικου συνδέθηκε άμεσα με την Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων. Οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της περιόδου, δημιούργησαν το υπόβαθρο για την ανάπτυξη ενός είδους μουσικής που γεννήθηκε και χαλιναγωγήθηκε από τον ανθρώπινο πόνο και καημό. Στίχοι όπως «Καλύτερα να πέθαινα προτού να γεννηθώ» εκφράζουν τα συναισθήματα μια ζωής η οποία γέννησε και γεννά πόνο, περιγράφει τον ανθρώπινο μόχθο και τις δυσκολίες της καθημερινότητας.

«Γιατί το έχει δηλώσει ο Μάρκος, τα τραγούδια που γράφει, είναι αληθινά, δεν είναι της πλάκας. [...] Δεν λες γράφω ένα τραγούδι για να οικονομήσω. Γράφω ένα τραγούδι για να

μου φύγει η κάφτρα που έχω στην καρδιά και ο πόνος. Να ανασάνω που λες. [...] Ξέρεις τι πάει να πει έρωτας; Για να τον κάνεις τραγούδι χρειάζεται σοβαρό ντέρτι... είναι θέμα. Η μουσική είναι βοήθεια, είναι αγάπη. Δηλαδή ο ένας στον άλλον να είναι λαχείο, προσφέρει. [...] Πριν το μαγαζί, αυτοί οι άνθρωποι που στήσανε όλο αυτό το πράγμα, που στήσανε τη μουσική, το τραγούδι, ήτανε πάνω απ' όλα φίλοι. Ο ένας βρήκε τον άλλονα. [...] Δηλαδή ο ένας είναι θησαυρός για τον άλλονα. Κατάλαβες;» Μαρτυρία Στέλιου Βαμβακάρη (Μούργου 2022: 318)

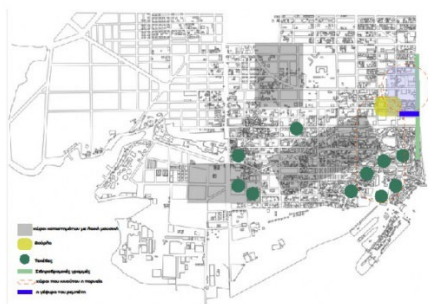
Οι πρόσφυγες αγκάλιασαν και συνέβαλαν στη διαμόρφωση του ρεμπέτικου και της λαϊκής κουλτούρας. Με τον ερχομό τους έφεραν μαζί τους τεράστιο πολιτιστικό πλούτο όπως είναι ο (α)μανές, όπου ύστερα από τον ξεριζωμό τους «μετατράπηκε σε σύμβολο, το οποίο, με τον εκτοπισμό, εξακολουθούσε να αποτελεί νησίδα σταθερής σύνδεσης για τους εκτοπισμένους πρόσφυγες, με τους οικείους πολυσυλλεκτικούς χώρους χαμένης πατρίδας» (Massey, 1995: 134; Μούργου 2022: 208). Στα πλαίσια της διαμόρφωσης της γειτονιάς, αυτό φάνηκε στα καφέ αμάν, τα καφενεία, τα σπίτια, όπου λειτουργούσαν ως «δίκτυα των λαϊκών μουσικών» (Μούργου 2022: 208).

Το ίδιο το ρεμπέτικο αποτέλεσε συνεκτικό κρίκο που ένωνε τους πρόσφυγες ενάντια στην άρχουσα τάξη. Σε μια εποχή που η διεκδίκηση για βελτίωση των συνθηκών ζωής και δουλειάς μεγάλωνε, ακριβώς

διότι οι ίδιοι οι Μικρασιάτες είχαν πείρα σε καλύτερες συνθήκες ζωής και εργασίας από τον τόπο τους(Δούκας, 2023: 203). Παρόλα αυτά, πάρα την πίκρα της προσφυγιάς που αναδεικνύεται από τα τραγούδια που φέρνουν οι ίδιοι, προβάλλεται και η αισιοδοξία, η διάθεση για ζωή αλλά για την καλύτερευσή της. Ακόμη, οι πρόσφυγες και οι ντόπιοι μουσικοί που βρέθηκαν στους ίδιους χώρους και στις ίδιες γειτονιές, καλλιεργήθηκαν μέσα από κοινές ή παρόμοιες εμπειρίες (Μούργου, 2022: 322), γεγονός το οποίο επηρέασε ριζικά την πορεία και την εξέλιξη του ρεμπέτικου.

Τεκέδες, καφενεία: ως πεδία εμπειρών και διαμόρφωσης κουλτούρας

Οι τεκέδες, τα καφενεία, τα καταγώγια στη Δραπετσώνα υπήρξαν πολλά περισσότερα από χώροι συγκέντρωσης. Στην πραγματικότητα, οι τόποι αυτοί αποτέλεσαν πεδία βιωματικής έκφρασης και κοινωνικής αλληλεπίδρασης, λειτούργησαν ως κέντρα σύνδεσης, όπου δημιουργήθηκαν μερικά από τα πιο εμβληματικά ρεμπέτικα τραγούδια της εποχής, καθώς επίσης διαμορφώθηκαν οργανικά, μέσα από την καθημερινή πρακτική και την ανάγκη έκφρασης των λαϊκών στρωμάτων.

Χάρτης 5: Εντοπισμός δικτύων ενδιαφέροντος (Πηγή υποβάθρου: Κυραμαργιού Ελένη, Πρέντου Πολίνα, Χριστοφοράκη Κατερίνα, athenssocialatlas.gr; πηγή στοιχείων: Μούργου, 2022: 443)

Η Δραπετσώνα της δεκαετίας του '20 αποτυπώνει μια πραγματικότητα σκληρή και επιθετική. Περιθωριοποιημένα στοιχεία, μάγκες, κουτσαβάκια, εργάτες και πρόσφυγες συχνά εμπλέκονταν σε συγκρούσεις, οι οποίες μπορεί να ξεκίναγαν και από ασήμαντες αφορμές. Παρά ταύτα, με την ίδια ευκολία μπορούσαν να δημιουργήσουν δεσμούς συντροφικότητας, γύρω από το μαγκάλι του τεκέ ερωτευόντουσαν τα κορίτσια στα Βούρλα, παίζανε μπουζούκι και εξέφραζαν τους καημούς τους (Κυραμαργιού, 2015: 129). Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που λεγόταν πως για να γίνεις ρεμπέτης έπρεπε πρώτα να περάσεις από τη γέφυρα, την γέφυρα η οποία χώριζε τον Πειραιά από τη Δραπετσώνα όπου από κάτω περνούσαν και οι ράγες του τρένου (εικόνα 5).

Μερικοί από τους ξακουστούς τεκέδες (χάρτης 5) εντοπίζονται στο Καστράκι, στην Κρεμμυδάρους, στην Καλοκαιρινού, στον γειτονικό όρμο του Αη Γιώργη (Κυραμαργιού, 2015: 128). Οι χώροι αυτοί, αποτέλεσαν δίκτυα κοινωνικοποίησης, μέσα σε αυτά πέρασαν μεγάλοι μπουζουκτσίδες, στιχουργοί, τραγουδιστές όπως οι Μπάτης, Παπαϊωάννου, Βαμβακάρης, Μάθησης, Τούντας κ.α.. Ακόμη, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της γειτονιάς και της συνοικίας έπαιξε πως αυτό το είδος της μουσικής, η εκμάθηση του μπουζουκιού δεν αφορούσε κάποιο πεδίο δεξιότητάς αλλά το ίδιο είχε χαρακτηριστικά εσωστρέφειας και λαϊκότητας, παραγόταν μέσω της βιωματικής σχέσης μεταξύ του οργάνου και του χώρου που παρευρίσκονταν τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα (Μούργου, 2022: 235).

Τα τραγούδια αυτά, αποτέλεσαν καθρέπτη της κοινωνικής πραγματικότητας, εκφράζοντας τον έρωτα, τη πίκρα, το μόχθο αλλά και την αισιοδοξία. Ενώ, οι στίχοι είναι συναισθηματικά φορτισμένοι από μια δύσκολη ζωή και καθημερινότητα, η μουσική ως αποτέλεσμα αλλά και η διαδικασία παραγωγής της, δημιουργεί ένα μέσο ανακούφισης και έκφρασης. Όπως αναφέρεται και από τον Στέλιο Βαμβακάρη, η μουσική αυτή δε γράφτηκε για να εξυπηρετήσει εμπορικούς σκοπούς αλλά ώστε να ανακουφίσει τον πόνο και να εκφράσει το «ντέρτι».

Συμπερασματικά, η λαϊκή κουλτούρα που διαμορφώθηκε στη Δραπετσώνα αποτέλεσε μαρτυρία της ιστορίας και των συνθηκών ζωής

της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων. Στα πλαίσια της γειτονιάς, η κουλτούρα που αναπτύχθηκε αποτέλεσε συνεκτικό στοιχείο διαμόρφωσης της τοπικής κουλτούρας. Οι τεκέδες, τα καφενεία αναδείχθηκαν ως χώροι κοινωνικοποίησης, όπου και εμπλουτίστηκαν με νόημα από τους ίδιους τους κατοίκους, καθορίζοντας τα ως κομβικά σημεία συλλογικής πείρας και εμπειρίας.

Η κοινωνική και οικονομική της απομόνωση της Δραπετσώνας συνέβαλε και στη δυναμική της και ξεχωριστή ταυτότητα. Η κουλτούρα που διαμορφώθηκε σε αυτήν δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των δυσκολιών, αλλά και της ανάγκης για έκφραση, συντροφικότητα και αντίσταση απέναντι στις κοινωνικές και οικονομικές αντιξοότητες. Το ρεμπέτικο, ως αντανάκλαση αυτής της εμπειρίας, παρέμεινε ένας ισχυρός συνδετικός κρίκος που ένωσε τα λα, διαμορφώνοντας έναν ξεχωριστό πολιτισμό που άφησε ανεξίτηλο αποτύπωμα στην ελληνική μουσική και κοινωνία.

Εικόνα 5: Η γέφυρα του ρεμπέτη (πηγή: google)

Συμπεράσματα και προεκτάσεις

Στην ερευνητική εργασία διερευνήθηκε η ανασυγκρότηση του αστικού χώρου, με πεδίο μελέτης τη Δραπετσώνα κατά τη διάρκεια των προσφυγικών ροών που ακολούθησαν την Μικρασιατική Καταστροφή. Κεντρικός στόχος υπήρξε η ανάδειξη της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του χώρου, της κοινωνίας και του ανθρώπου, στη διαδικασία συγκρότησης και αναδιάρθρωσης των γειτονιών. Η σχέση αυτή αναλύθηκε μέσα από τις καθημερινές πρακτικές των κατοίκων, οι οποίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση σχέσεων αλληλεγγύης, κοινωνικής απελευθέρωσης και ανάδειξης της λαϊκής κουλτούρας.

Η Δραπετσώνα αποτέλεσε κέντρο βαριάς βιομηχανία της Ελλάδας όπου εργάστηκαν και κατοίκησαν τα λαϊκά στρώματα γηγενών και προσφύγων. Ακόμη, η περιοχή υποβαθμίστηκε από λειτουργίες οι οποίες εγκαθιδρύθηκαν στη περιοχή από την πολιτεία, όπου και χαρακτηρίστηκε ως τόπος θρυλικής παραβατικότητας. Αντιστοίχως, η ανυπαρξία πολιτικών αποφάσεων κατά την έλευση των προσφύγων στην περιοχή δημιούργησε και τον αυτοσχέδιο συνοικισμό αυτοστέγασης, όπου ύστερα από αυτό ο αστικός χώρος άλλαξε καθοριστικά μορφή.

Η συνύπαρξη γηγενών και προσφύγων, ανθρώπων με διαφορετικές πολιτισμικές μεταβολές, διαμόρφωσε μια νέα κοινωνική και χωρική πραγματικότητα, μέσα στην οποία αναπροσαρμόστηκαν τόσο η

πολεοδομική οργάνωση όσο και η λαϊκή κουλτούρα. Οι παραπάνω κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές ενώ στην αρχή προκάλεσαν εντάσεις, σταδιακά αναπτύχθηκαν σχέσεις αλληλεγγύης και αλληλοεπιδράσεις που διαμόρφωσαν ένα κοινό λαϊκό πολιτισμό. Τα ήθη και τα έθιμα των προσφύγων ενσωματώθηκαν στην καθημερινότητα της περιοχής, όπου και συνέθεσαν μια νέα ταυτότητα στη Δραπετσώνα. Οι αλλαγές αυτές επηρεάστηκαν καθοριστικά από την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, τη θέση της γυναίκας στο δημόσιο χώρο και την ύπαρξη χώρων που λειτούργησαν ως δείκτες κοινωνικοποίησης και ανταλλαγής εμπειριών.

Τα κατώφλια ανάμεσα στα παραπήγματα, οι αυλές και οι χώροι που προέκυπταν αυθόρμητα μέσα στον οικιστικό ιστό της Δραπετσώνας απέκτησαν ζωτική σημασία για τους κατοίκους, καθώς αποτέλεσαν σημεία καθημερινής δράσης και δικτύωσης. Οι χώροι αυτοί δεν λειτούργησαν μόνο ως πρακτικές προεκτάσεις των κατοικιών, αλλά ως δίκτυα κοινωνικοποίησης και πεδία εμπειριών στα οποία αναπτύσσονται δεσμοί αλληλεγγύης. Αντίστοιχα, οι χώροι συνάθροισης, όπως τα καφενεία και οι τεκέδες, διαμόρφωσαν πυρήνες πολιτισμικής έκφρασης και συλλογικής ταυτότητας. Μέσα σε αυτούς, αναπτύχθηκε το ρεμπέτικο, το οποίο λειτούργησε ως λαϊκή αφήγηση της καθημερινότητας και των βιωμάτων των λαϊκών στρωμάτων, δημιουργώντας ένα μέσο ανακούφισης και έκφρασης.

Σε λαϊκές συνοικίες και σε οικισμούς, οι οποίοι προέκυψαν μέσω της αυτοστέγασης, συχνά υπάρχει έλλειψη δημόσιων χώρων. Αυτοί οι χώροι είναι ιδιαιτέρως σημαντικοί για την πόλη και καθημερινή ζωή, καθώς αποτελούν σημεία συνάντησης, αλληλεπίδρασης και κοινωνικής συνοχής. Η απουσία σχεδιασμού τέτοιων χώρων, οδηγεί τους κατοίκους να δημιουργούν αυτοσχέδιους χώρους κοινωνικοποίησης όπως παρατηρήθηκε στη Δραπετσώνα με τη χρήση των κατωφλιών, ή άλλους άτυπους χώρους. Οι πρακτικές αυτές αποδεικνύουν την εγγενή ανάγκη των ανθρώπων να δημιουργούν χώρους όπου οι κοινωνικές σχέσεις και η συλλογική ταυτότητα ενισχύονται.

Παράλληλα, χώροι που αναφέρθηκαν προηγούμενα όπως τα καφενεία και οι τεκέδες, είχαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση δικτύων κοινωνικοποίησης αλλά και στην πολιτισμική έκφραση. Δε λειτούργησαν απλά ως σημεία συναθροίσεων, αλλά ως κέντρα που διαμόρφωσαν εξέχοντες τρόπους λαϊκής έκφρασης όπως ήταν το ρεμπέτικο τραγούδι, καθώς σε αυτό αποτυπώθηκαν οι καημοί, οι καθημερινές δυσκολίες, οι πίκρες και οι εμπειρίες των λαϊκών στρωμάτων. Η διαπίστωση αυτή καταδεικνύει και τη σημασία των δημόσιων και ημί-δημόσιων χώρων καθώς αυτοί υπέθαλψαν τη διαμόρφωση αλλά και στην ενίσχυση μιας τοπικής ταυτότητας και συλλογικής μνήμης.

Αναδεικνύεται έτσι και η διαλεκτική σχέση μεταξύ του χώρου και της κοινωνικής ζωής. Κατά αυτόν τον τρόπο φαίνεται πως ο χώρος δεν

αποτελεί απλά ένα πεδίο εντός του οποίου εκτυλίσσονται οι ανθρώπινες σχέσεις. Αντιθέτως, στη διαμόρφωση τοπικών ταυτοτήτων και στη δημιουργία πεδίων εμπειριών, έχει ενεργό ρόλο κοινωνικού καταλύτη. Στη Δραπετσώνα, η παραγωγή αυθόρμητων χώρων συναθροίσεων ανέδειξε την ανάγκη των κατοίκων για επικοινωνία και αλληλεγγύη, ενώ παράλληλα ανέπτυξε ένα κοινό πολιτισμικό πλαίσιο. Σε αντίστοιχες συνοικίες, όπου οι δημόσιοι χώροι είναι περιορισμένοι, παρατηρείται οι κάτοικοι να εκμεταλλεύονται κάθε πιθανή ευκαιρία για κοινωνικοποίηση, δημιουργώντας αόρατα δίκτυα αλληλεπίδρασης έστω και στους υποτυπώδεις χώρους στο περιθώριο.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις συνιστούν επιχείρημα για την αναθεώρηση της σχεδίασης των σύγχρονων δημόσιων χώρων, ειδικά σε περιοχές όπου η πόλη και οι γειτονιές έχουν αναπτυχθεί αυθόρμητα ή, θα λέγαμε, «από κάτω προς τα πάνω», ως απόρροια έντονων κοινωνικών αναγκών, ως και επιβίωσης. Είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη η σχέση μεταξύ χώρου και ανθρώπων, αποφεύγοντας τη δημιουργία αυστηρών ορίων μεταξύ των κατοικημένων περιοχών και των δημόσιων χώρων. Αντιθέτως, χρειάζεται να ενθαρρύνεται μια ομαλή μετάβαση και ευελιξία από τη μία χρήση στην άλλη, προκειμένου η δομή του δημόσιου χώρου να ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες των κατοίκων. Η κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι αναπτύσσονται στην καθημερινότητά τους αξιοποιώντας τις δυνατότητες που τους παρέχει ο δημόσιος χώρος μπορεί να δώσει

πολύτιμες κατευθύνσεις για τον σχεδιασμό ενός αστικού περιβάλλοντος που ενισχύει την κοινωνική συνοχή και την πολιτιστική ποικιλομορφία.

Βιβλιογραφία

Cresswell, Tim. Place, a short introduction. Blackwell, 2004.

Engels, Friedrich. Για το ζήτημα της κατοικίας. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2021

Fitzpatrick, Susan. Ways of Knowing the Landscape of the New Towns: A Lefebvrian Analysis. York St John University, 2020.

Harvey, David. Εξεγερμένες Πόλεις. Αθήνα: ΚΨΜ, 2013.

—. Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας : διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής,, μετάφραση Ελένη Αστερίου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2009.

Heller, Agnes. Επανάσταση και καθημερινή ζωή, μετάφραση Αποστόλης Τσέλιος . Οδύσσεια, 1983.

Hirschon, Renee. Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006.

Lefebvre, Henri. Critique of Everyday Life. 1974.

—. The production of space. Oxford : Blackwell, 1991. translated by Donald Nicholson-Smith.

Madanipour, Ali. «Design Of Urban Space: An Inquiry into a Sociol-Spatial Process.» (1996).

—. Urban design and dilemmas of space. University of Newcastle upon Tyne, England: Department of Town and Country Planning, 1995.

Morgenthau, Henry. Η αποστολή μου στην Αθήνα : το έπος της εγκατάστασης. Αθήνα: Τροχαλία, 1994.

Perdikogianni, Irini. «From space to place: the role of space and experience in the construction of place.» The Barlett School of Graduate Studies, UCL (2007).

Relf, Edward. Place and placelessness. London: Pion Limited, 1976.

Βασίλης, Αυδίκος. «Ο χώρος ως σχέση: μεθοδολογικές προσεγγίσεις και πλαίσιο έρευνας.» Γεωγραφίες τεύχος 30 2010: 53-65.

Βέλλου Καίλ, Αγγελική. Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία. Παπαζήση, 1978.

Γκιζέλη, Βίκα Δ. Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα . Αθήνα: Επικαιρότητα, 1984.

Δούκας, Στέφανος. Ανιχνεύοντας το ρεμπέτικο. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2023.

Καλαντίδης, Άρης. «Σημειώσεις για την ταυτότητα του τόπου.» Γεωγραφίες (τεύχος 30, 2017): 53-64.

Κυραμαργίου, Ελένη. Δραπετσώνα: οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο: 1922-1967.

Ελλάδα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, 2015.

Λεωντίδου, Λίλα. Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940. Αθήνα: Θεμέλιο, 1990. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Μούργου, Αλεξάνδρα. Η άνθιση της αστικής λαϊκής μουσικής και του ρεμπέτικου στο Μεσοπόλεμο: ο Πειραιάς και οι γειτονιές του. Ελλάδα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, 2022.

Μπελαβίλας, Νίκος. Ιστορία της πόλης του Πειραιά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021.

Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ. 1922, Ιμπεριαλιστική Εκστρατεία και Μικρασιατική Καταστροφή. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2022.

Φιλλιπίδης, Δημήτρης. Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αθήνα: Μέλισσα, 1984.

Πίνακας Χαρτών:

Χάρτης 1: Le Pirée (πηγή: Handbook for Travellers, Baedeker, 1894)

Χάρτης 2: Ο Πειραιάς και η Δραπετσώνα (Πηγή: athenssocialatlas.gr)

Χάρτης 3: Το σύνολο των προσφυγικών οικισμών στον Πειραιά (πηγή: Κοινωνικός και χωρικός άτλαντας του Προσφυγικού Πειραιά, Κυραμαργιού Ελένη, Πρέντου Πολίνα, Χριστοφοράκη Κατερίνα athenssocialatlas.gr)

Χάρτης 4: Σχέδιο ρυμοτομίας της Δραπετσώνας (1932), (Πηγή: Κυραμαργιού Ελένη, Πρέντου Πολίνα, Χριστοφοράκη Κατερίνα, athenssocialatlas.gr)

Χάρτης 4: Εντοπισμός δικτύων ενδιαφέροντος (επεξεργασία: Μαριλένα Χριστοφορίδη, πηγή υποβάθρου: Κυραμαργιού Ελένη, Πρέντου Πολίνα, Χριστοφοράκη Κατερίνα, athenssocialatlas.gr; πηγή στοιχείων: Μούργου, 2022: 443)

Πίνακας Διαγραμμάτων:

Διάγραμμα 1: Διάγραμμα για τη θεωρία κατακερματισμού του χώρου (επεξεργασία: Μαριλένα Χριστοφορίδη)

Διάγραμμα 2: Διάγραμμα για το δίκτυο παραγωγής χωρού όπου εντάσσονται κέντρα δράσεων και προθέσεων (επεξεργασία: Μαριλένα Χριστοφορίδη)

Διάγραμμα 3: Διάγραμμα διάρθρωσης πεδίων που επηρεάζεται η γειτονιά (επεξεργασία: Μαριλένα Χριστοφορίδη)

Πίνακας Εικόνων:

Εικόνα 1: Δεξαμενές Βασιλειάδη, αεροφωτογραφία (προσωπικό αρχείο Στέφανου Καϊτατζή)

Εικόνα 2: Τα παραπήγματα (αυτοσχέδια καφενεία) που υπήρχαν έξω από το Συνοικισμό των Βούρλων το 1932. (Πηγή: Στέφανος Μίλεσης, mixanitouxronou.gr)

Εικόνα 3: Η γειτονιά της Κρεμμυδαρού (Πηγή: athenssocialatlas.gr)

Εικόνα 4: Οδός Δογάνης και Εθνικής Αντιστάσεως, τότε φυλακές Βούρλων (Πηγή: προσωπικό αρχείο Στέφανου Καϊτατζή)

Εικόνα 5: Η γέφυρα του ρεμπέτη (πηγή: google)

